

Praatgroepen en plezierreisjes

De vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam in vergelijkend perspectief (1972-1982)

Els Vochten

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de geschiedenis

Promotor: prof. dr. Kaat Wils

Academiejaar 2017-2018

250 610 tekens

I. <u>INLEIDING</u>	5
1. HET FEMINISME: DEFINITIES	7
2. HET FEMINISME: GESCHIEDENIS	9
3. HISTORIOGRAFIE, METHODE EN STRUCTUUR	14
II. <u>HET PERSOONLIJKE WORDT POLITIEK: POLITIEKE EMANCIPATIE IN DE VROUWENHUIZEN</u>	19
1. VROUW EN POLITIEK: VAN WILHELMINA DRUCKER TOT MIET SMET	20
A. EEN MANNENWERELD	20
B. "POLITIEK, EEN VUILE BOEL": DE BELGISCHE SITUATIE	22
C. "STEM OP DE PARTIJ DIE U WIL, MAAR STEM OP EEN VROUW": DE NEDERLANDSE SITUATIE	27
2. PARTIJPOLITIEK IN HET VROUWENHUIS	31
A. BRUSSEL	31
B. AMSTERDAM	35
3. POLITIEK VERSUS IDEOLOGIE	39
A. GEEN FEMINISME ZONDER SOCIALISME?	39
B. STRUCTUUR ZONDER HIËRARCHIE	43
4. CONCLUSIE	47
III. <u>SISTERHOOD IS GLOBAL: DE VROUWENHUIZEN IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF</u>	49
1. GENDER EN GLOBALISERING	50
2. EUROPESE CONNECTIES	56
3. BLIK OP DE WERELD	62
A. DE DERDE WERELD	62
B. HET "PROBLEEM" CHILI	66
4. CONCLUSIE	72
IV. <u>"ON NE NAÎT PAS FEMME, ON LE DEVIENT": HET FEMINISME VAN DE VROUWENHUIZEN</u>	74
1. BETTY FRIEDAN EN VALERIE SOLANAS, EEN WERELD VAN VERSCHIL	75
A. GELIJKE KANSEN FEMINISME	75
B. RADICAALFEMINISME	78
C. LESBISCH FEMINISME	79
2. WAT IS FEMINISME?	82
A. GEVEINSDE VANZELFSPREKENDHEID	82
B. <i>ÊTRE FEMME, ÊTRE FÉMINISTE</i>	83
3. MANNEN, KINDEREN EN SEKSUALITEIT	86
A. MANNEN NIET TOEGELATEN	86
B. KINDEREN: EEN KEUZE	91
C. HETEROSEKSUALITEIT: HEULEN MET DE VIJAND?	98
4. CONCLUSIE	103
V. <u>ALGEMENE CONCLUSIE</u>	105
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	111

BIBLIOGRAFIE	113
<hr/>	
1. BRONNEN	113
FEMINISTISCHE TIJDSCHRIFTEN	113
FEMINISTISCHE LITERATUUR	113
PAMFLETEN EN ESSAYS	113
BEELDMATERIAAL	113
2. SECUNDAIRE LITERATUUR	114
3. DIGITALE INFORMATIE	119
SAMENVATTING	122
<hr/>	

Dankwoord

Het schrijven van deze masterproef heeft mij veel bijgebracht en was altijd interessant, maar voelde bij momenten ook als een hele opgave. Gelukkig was ik op die momenten goed omringd, een aantal mensen verdienen dan ook mijn dankbaarheid.

Als eerste wil ik mijn promotor prof. dr. Kaat Wils bedanken, bij wie ik steeds terecht kon voor sturing en constructieve feedback. Daarnaast hebben de mensen van het AVG-Carhif met hun hartelijkheid en helpende handen mijn onderzoek mee in goede banen geleid.

Voor taal- en stijladvies en een kritische blik op mijn tekst kon ik steeds terecht bij Ella, Merel, Jelena en Jolijn. Ik wil hen dus uiteraard bedanken voor de onmisbare feedback, maar eveneens voor gezellige pauzes en fijne avonden.

Mijn dank gaat verder uit naar Jacob, Tim en Laura, voor hun vrolijke en bemoedigende aanwezigheid in de les, in de bieb en daarbuiten. Zonder hen was mijn laatste jaar als geschiedenisstudent niet half zo leuk geweest.

Lauren verdient een plaats in mijn dankwoord voor heel veel kleine dingen en voor de grote dingen: voor zijn nooit aflatende aanmoediging, voor goede gesprekken – ook al waren we het niet altijd eens – en vooral voor zijn immer geruststellende relativeringsvermogen.

Ten slotte bedank ik moeke en mémé, om elke dag de sterke, onafhankelijke en inspirerende vrouwen te zijn die ze zijn.

I. Inleiding

“Mannen hebben het heerlijk, vrouwen hebben het rot,” met dit pertinente statement opende Joke Smit opende in 1967 haar essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’.¹ Ze werd geïnspireerd door de feministische teksten die ze zelf gelezen had en concludeerde dat dit het enige gevoel was dat vrouwen konden krijgen als ze hun eigen situatie onder de loep namen. Voor het eerst kregen haar lezeressen het gevoel dat ze niet alleen stonden in hun stilzwijgend ongenoegen.² Met minder dan tienduizend woorden zette Smit zo de tweede feministische golf op de kaart in Nederland, vier jaar nadat Betty Friedan hetzelfde deed voor de VS met haar lijvig werk *The feminine mystique*.³ Friedan was samen met onder andere Gloria Steinem en Germaine Greer één van de voortreksters van een beweging die haar wortels had in de Verenigde Staten maar al snel internationaal werd. Waar de eerste feministische golf (ca. 1870-1920) zich voornamelijk focuste op politieke en juridische rechten voor vrouwen en ijverde voor gelijke kansen in het onderwijs, pleitten de feministes van de tweede golf voor een verandering in mentaliteit. Vrouwen konden dan wel een opleiding genieten, maar hadden weinig kansen om hun professionele of intellectuele leven na het huwelijk verder te ontplooiën. Volgens de burgerlijke norm hoorden zij namelijk thuis te blijven en het huishouden te bestieren. Het opzet van de tweede feministische golf bestond er dus niet enkel in de mannelijke houding ten opzichte van vrouwen te veranderen, maar eveneens het door vrouwen geïnterioriseerde verwachtingspatroon te doorbreken: de vrouw moest beseffen dat zij een slachtoffer van de mannelijke hegemonie was.⁴

De maatschappelijke omwenteling van de tweede feministische golf was een internationaal gegeven.⁵ De slogan “*sisterhood is global*” resoneerde doorheen de vrouwenbeweging.⁶ Dat de nationale vrouwengroepen elkaar beïnvloedden, staat dan ook buiten kijf, of zoals socioloog Marc Hooghe schreef: “*als het regent in Parijs dan*

¹ J. KOOL-SMIT, ‘Het onbehagen bij de vrouw’, *De Gids*, 9 (1967), 267.

² V. VAN DE LOO, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, Amsterdam, 2005, 52.

³ *Ibid.*, 48.

⁴ *Ibid.*, 50-52 en 54.

⁵ I. COSTERA MEIJER, *Het persoonlijke wordt politiek : feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*, Amsterdam, 1996, 2.

⁶ B. MOLONY en J. NELSON ‘Introduction’, B. MOLONY en J. NELSON (red.), *Women’ Activism and “Second wave” Feminism*, Londen, 2007, 5.

druppelt het in Brussel".⁷ Dat illustreerde ook de eerste Belgische Vrouwendag, die op 11 november 1972 plaatsvond in Brussel. Op de eerste Nederlandse Vrouwendag, in 1971 georganiseerd door de Dolle Mina's, waren enkele Belgische feministes aanwezig.⁸ Die ervaring was hen blijkbaar goed bevallen, want de Belgische koepelorganisatie voor activistische vrouwengroepen, het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), trok later datzelfde jaar met de bus naar de Vrouwendag in Parijs. Geïnspireerd door hun zuiderburen besloten de Belgische vrouwen op 11 november het jaar erop zelf een Vrouwendag te organiseren. De organisatrices kozen voor 11 november naar analogie met de herdachte onbekende soldaten van de Eerste Wereldoorlog. Op dezelfde manier wilden zij de onzichtbare vrouwen in de verf zetten. De vrouwen kwamen bovendien samen op een feestdag, een dag waarop ze meestal in de keuken stonden.⁹ Meer dan tienduizend mensen zakten naar Brussel af om elkaar te ontmoeten en te spreken over de positie van de vrouw in de maatschappij. De organisatie kon een aantal gewilde internationale sprekers op de affiche zetten: Simone de Beauvoir, Germaine Greer en Joke Smit woonden het evenement bij. Na het overweldigende succes van de eerste editie bleef de Vrouwendag bestaan. Hoewel de vrouwendag binnen de vrouwenbeweging een vaste waarde bleef, zou hij nooit meer de massa trekken die hij in 1972 op de been bracht.¹⁰

Vanuit het gevoel dat er nood was aan een "*11 novembre quotidien*" nodig was, een platform waar er elke dag ruimte zou zijn om over vrouwenrechten te spreken, ontstond in 1974 het Maison des Femmes op de Rue du Méridien in Brussel.¹¹ Eén jaar eerder hadden de Amsterdamse feministes een gelijkaardig project op poten gezet. Op de Herengracht 95 kraakten ze een huis waarin ze het Vrouwenhuis onderbrachten. Het Amsterdamse Vrouwenhuis zag het levenslicht als een koepel voor verschillende praatgroepen in de stad die op zoek waren naar een uitvalsbasis van waaruit ze verdere actie konden ondernemen. Beide vrouwengroepen stelden zich tot doel de emancipatie van de vrouw te bevorderen, maar zij deden dit op

⁷ M. HOOGHE, 'Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992', *De Nieuwe Maand*, 36 (1993), 17.

⁸ M. DENIS en S. VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*, Brussel, 1992, 81.

⁹ *Ibid.*, 93-95.

¹⁰ M. HOOGHE, 'De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, Leuven-Apeldoorn, 1995, 92 en *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, '1972: Eerste nationale vrouwendag'.

¹¹ M. DENIS, 'La Maison des Femmes', *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

verschillende manieren. Zo bood het Brusselse vrouwenhuis kinderopvang voor moeders die wilden solliciteren en voerden de Amsterdamse vrouwen actie tegen seksueel geweld. De vrouwenhuizen hadden dus niet de rol van opvangcentrum en waren geen huisvestings- of overnachtingsplaats. Het zijn deze groepen en hun ideeën die de focus van deze masterproef vormen. Aan de hand van de tijdschriften die het Amsterdamse Vrouwenhuis en het Brusselse Maison des Femmes uitgaven, respectievelijk de *Vrouwenkrant* en het *Bulletin de la Maison des Femmes*, reconstrueer ik de ideeën en praktijken die leefden in de huizen tussen 1972 en 1982. Op die manier komen zowel het activisme van de vrouwenhuizen als hun onderlinge verschillen aan bod.

1. Het feminisme: definities

Het is onmogelijk de tweede feministische golf te bespreken zonder eerst na te gaan wat het woord feminisme precies inhoudt. De term feminisme op zich lijkt voor zich te spreken, maar kende doorheen de jaren steeds verschillende invullingen. Bovendien hadden de individuen die zich onder de vlag “feminisme” schaarden elk nog eens hun eigen opvattingen over wat een goede feministe is. Het woord feminisme dook voor het eerst op in negentiende-eeuws Frankrijk bij de suffragettes die streeden voor gelijke rechten voor vrouwen en tegen seksistische wetgeving van de *Code Napoléon*.¹² ‘Feminisme’ verspreidde zich langzaam verder doorheen Europa en werd in de twintigste eeuw een gangbare benaming voor het streven naar gelijke rechten voor man en vrouw.¹³ Vandaag de dag hanteert Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, de volgende definitie van feminisme:

“1. algemene aanduiding voor zowel een politieke, sociale beweging als wereldbeschouwing waarin de ongelijke (machts)verhoudingen tussen vrouwen en mannen bekritiseerd en bestreden wordt; het feminisme vormt als zodanig de inspiratiebron voor vrouwenstudies

¹² *Women in World History: A Biographical Encyclopedia*, ‘Auclert, Hubertine (1848-1914)’, 2002 (<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/auclert-hubertine-1848-1914>). Geraadpleegd op 27 juni 2018.

¹³ J. HANNAM, *Feminism*, Londen, 2012, 7-8.

2. het woord 'feminisme' is eind negentiende eeuw geïntroduceerd en heeft in verschillende historische perioden andere betekenissen gehad; gemeenschappelijk is de herwaardering van de ervaringen en de cultuur van vrouwen”¹⁴

Toch kan ook deze woordverklaring geen alomvattend beeld geven van wat “het feminisme” dan precies inhoudt. Er is nood aan meer nuance. Karen Offen, feministisch onderzoekster, voegt een extra dimensie toe. Zij ziet namelijk een onderscheid tussen relationeel en individualistisch feminisme. Relationeel feminisme erkent daarbij de waarde van de vrouw in haar rol als vrouw en moeder, terwijl individualistisch feminisme alle sekse-gerelateerde rollen en hun belang minimaliseren tot een totale gelijkheid.¹⁵

Daarnaast bestond in feministische organisaties het onderscheid tussen autonome en geïntegreerde werkingen. De geïntegreerde feministische groepen vonden dat het feminisme zich niet mocht isoleren en schuwden bijgevolg geen samenwerking met politieke en door mannen gedomineerde organisaties. Een duidelijk voorbeeld van een geïntegreerde feministische beweging was het door Joke Smit opgerichte Man Vrouw Maatschappij, dat zoals de naam suggereert ook mannen in haar gelederen toeliet en politiek actief was. Daartegenover staan de autonome organisaties die poogden volledig los te staan van mannelijke steun, zowel op financieel als organisatorisch vlak. Dit waren vaak organisaties waarin mannen eenvoudigweg niet welkom waren.¹⁶

Ten slotte kampte de vrouwenbeweging van de seventies met een aantal prangende meningsverschillen. Het ging dan bijvoorbeeld over ethische kwesties zoals abortus, maar ook over politiek en seksualiteit. Politiek gezien waren de meeste feministes links-libertair tot zelfs marxistisch gericht, maar die liefde bleef niet zonder kritische noot. Zo vonden de Belgische vrouwen bijvoorbeeld dat de Belgische Socialistische Partij te weinig aandacht aan de vrouwenzaak besteedde. Wat betreft seksuele voorkeur hadden de lesbiennes het moeilijk een plaats te vinden in de nieuwe sociale bewegingen die tussen 1960 en 1980 opdoken. Enerzijds was er de emancipatiebeweging van de homoseksuelen, waar vooral mannen het voortouw

¹⁴ *Vrouwenthesaurus*, ‘feminisme’ (<https://www.atrion.nl/search/collectie/thes/bekijk/459>).

Geraadpleegd op 20 maart 2018.

¹⁵ K. OFFEN, *European Feminisms 1700-1950. A Political History*, Stanford, 2000, 21-23.

¹⁶ HOOGHE, ‘De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen’, HELLEMANS en HOOGHE red., *Van ‘Mei 68’ tot ‘Hand in Hand’*, 98.

namen en vrouwen zich vaak minderwaardig behandeld voelden, anderzijds de vrouwenbeweging waar het draagvlak voor expliciet homoseksuele eisen kleiner was.¹⁷

De feministes van de tweede golf waren zelf niet blind voor hun diversiteit.¹⁸ Zij erkenden het bestaan van twee grote stromingen in het bijzonder. Ten eerste het gelijke kansen feminisme, dat in de Angelsaksische wereld meestal 'liberal feminism', genoemd wordt, deze stroming richtte zich op overleg en was hiërarchisch en gestructureerd. Zij begaven zich binnen de bestaande institutionele kaders en waren niet anti-man.¹⁹ Helemaal anders waren de radicaal-feministes. Zij opereerden in de publieke ruimte en voerden mediagenieke acties. In 1971 bestormden zo enkele activistes van Dolle Mina en het *Front Libération des Femmes*, twee rebelse vrouwengroepen, het podium van de Miss België verkiezing in Antwerpen. Ze deelden er folders uit waar op geschreven stond: "Miss België = veewedstrijd". Een actie die rechtstreeks werd uitgezonden op de nationale televisie.²⁰ De radicale vrouwen pleitten voor een maatschappelijke en seksuele bevrijding van de vrouw en waren separatistisch; samenwerking met mannen vonden zij heulen met de vijand.²¹

2. Het feminisme: geschiedenis

Al in de negentiende eeuw traden de eerste vrouwen naar voren die een verandering in het juridisch en maatschappelijk bestel bepleitten. In België zijn de klinkende namen uit die periode die van Isabelle Gatti de Gamond, die de eerste middelbare school voor meisjes oprichtte die een programma aanbood dat toegang verschaftte tot de universiteit, Marie Popelin, die afstudeerde als advocate maar als vrouw niet de eed voor de balie mocht afleggen, en Isala van Diest, de eerste vrouwelijke dokter van het land.²² Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs vulden de rol van voortreksters in Nederland in. Drucker, aan wie de latere Dolle Mina's hun naam ontleenden, publiceerde in 1892 haar brochure *Een woordje aan de vrouwen van Nederland*,

¹⁷ HOOGHE, 'De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen', HELLEMANS en HOOGHE red., *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 104.

¹⁸ F. MACKAY, *Radical Feminism: Feminist Activism in Movement*, Londen, 2015, 54.

¹⁹ L. VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34 (2004), 380.

²⁰ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 49-50.

²¹ VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 380.

²² DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 18.

waarin ze aankaatte dat eender welke “stomdrongen kerel” over meer juridisch zeggenschap beschikte dan een verstandige vrouw.²³ Aletta Jacobs trad dan weer op de voorgrond toen ze niet geregistreerd werd als kiezer louter op basis van haar geslacht, ook al voldeed ze verder aan alle vereisten.²⁴ Toen de strijd voor het vrouwenstemrecht echter gestreden was en de meeste grote verzuilde organisaties in hun eigen vrouwengroepen hadden opgestart, verdween het feministische gedachtegoed naar de achtergrond.²⁵

In de jaren zestig werd de vrouwenbeweging opnieuw in beroering gebracht. Massaconsumptie en democratie raakten ingeburgerd onder de naoorlogse jeugd, die gewend was aan een leven in overvloed. Er kwam tijd en ruimte voor een gedachtegoed dat zich niet louter op het materiële concentreerde maar aandacht had voor maatschappij en cultuur. Verscheidene maatschappelijke omwentelingen, waaronder de introductie van anticonceptie, effenden het pad voor verandering.²⁶ Verschillende groepen profileerden zich in dit nieuwe bestel: naast de vrouwenbeweging trokken ook de vredesbeweging, de milieubeweging en de derde wereldbeweging de aandacht. Het ging daarbij om drie soorten organisaties: kleine, lokale organisaties zonder vast omschreven lidmaatschap, grote internationale organisaties, en koepelwerkingen. Toch hadden al die groeperingen een aantal gemeenschappelijke kenmerken die hen onderscheidden van de verzuilde organisaties die er al waren.²⁷ Zij waren namelijk organisatorisch verbrokken, in tegenstelling tot de zuilen die alle werkingen ideologisch bundelden, en links-libertair gericht. Dat laatste slaat hier niet zozeer op hun partijpolitieke voorkeur, al kan het verband natuurlijk niet genegeerd worden, maar wel op hun maatschappelijke visie. Zij waren niet noodzakelijk socialistisch, maar deelden een aantal waarden die wel met de linkse ideeënwereld verbonden waren. Het ging dan om sociale gevoeligheid, rechtvaardigheid en een kritische blik op het kapitalisme. Libertair wees dan weer op het anti-autoritaire gevoel dat overheerste. De activisten van de jaren zestig positioneerden zich wantrouwig ten opzichte van alles wat hiërarchisch georganiseerd was: de kerk, de staat, het leger... Zij pleitten voor democratisering en streefden naar

²³ W. DRUCKER, *Een woordje aan de vrouwen van Nederland*, s.l., 1892, 8.

²⁴ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 16 en 20.

²⁵ HOOGHE, ‘De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen’, HELLEMANS en HOOGHE red., *Van ‘Mei 68’ tot ‘Hand in Hand’*, 91.

²⁶ *Ibid.*, 13.

²⁷ *Ibid.*, 10.

autonomie en ontvoogding.²⁸ Een deel van de bevolking had het onheilspellende gevoel dat zij in revolutionaire tijden leefde en dat die revoluties niet per se positief waren. Anderzijds waren er optimisten, die de toekomst spannend vonden en in de onzekerheid mogelijkheden tot vernieuwing ontwaarden. Protest en de drang naar verandering dienden zich aan, onder andere met de studentenbewegingen van '68.²⁹

De studentenbewegingen bleken ook de eerste plaats waar de vrouwen van het einde van de jaren zestig zich activistisch opstelden. Hun activisme beperkte zich echter vaak werk achter de schermen. De jongens namen het voortouw, spraken het publiek toe en voerden het hoogste woord op vergaderingen. Hun vrouwelijke collega's werden vooral geschikt geacht voor het smeren van de broodjes en het typen van de flyers. In reactie op die ongelijke behandeling gingen vrouwen zich steeds meer in aparte groepen verenigen. Daar kregen ze het gevoel dat ze zich vrijer konden uitdrukken en zich meer konden ontwikkelen.³⁰ Naast het revolutionaire klimaat dat het einde van het decennium 1960 kenmerkte, vormde de introductie van de pil in West-Europa een belangrijk kantelpunt voor de positie van de vrouw. De anticonceptiemiddelen die er tot dan toe waren, waren onbetrouwbaar en onpraktisch. De pil was veiliger, eenvoudig en in Nederland gewoon via de huisarts verkrijgbaar.³¹ In België duurde het langer voor de anticonceptiepil haar doorbraak bereikte. Hoewel het middel al in 1961 weigerden veel dokters aanvankelijk een voorschrift te verlenen. Pas in 1973 werd anticonceptie in België opgenomen in de lijst met geneesmiddelen en was informatieverstrekking hierover niet langer verboden.³² Toch was dit nieuwe beslisrecht niet eenzijdig positief voor de Nederlandse en Belgische vrouwen. Waar de vrouw in Victoriaanse tijden haar seksuele behoeftes zo veel mogelijk diende te onderdrukken, was zij nu in een tegenovergestelde situatie beland.³³ De vrouw was een seksueel wezen en moest zich als dusdanig profileren. Er bleef bijgevolg weinig ruimte over voor zelfontplooiing en verwerkelijking als mens.³⁴

²⁸ S. HELLEMANS en M. HOOGHE, 'Veel volk, niet zo veel macht. Nieuwe sociale bewegingen en de transformatie van de Belgische politiek', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, 10-12.

²⁹ M. BEYEN en P. DESTATTE, 'Een ander land, 1970 tot vandaag', V. DUJARDIN e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, vol III, 1555-1556.

³⁰ DENIS, en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 39-40.

³¹ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 33.

³² W. TROMMELANS, *Vlaanderen vrijt! 50 jaar seks in Vlaanderen*, Leuven, 2006, 48-51.

³³ B. FRIEDAN, *The Feminine Mystique*, New York, 1963, 63.

³⁴ COSTERA MEIJER, *Het persoonlijke wordt politiek*, 2-3.

In deze context ontstonden vanaf het begin van de jaren zeventig in alle Belgische en Nederlandse centrumsteden vrouwenhuizen. Zij kwamen voort uit de praatgroepen, die al eerder bestonden en waar vrouwen hun dagelijkse problemen bespraken. Die praatgroepen volstonden al snel niet meer en de noodzaak tot een geïstitutioniseerd systeem waarin vrouwen elkaar konden ontmoeten, liet zich voelen. Elk huis had haar eigen werking, maar de doelstelling, het bevorderen van de emancipatie van de vrouwen in de nabije omgeving, was overal gelijkaardig. Ook in andere Europese landen kwamen gelijkaardige initiatieven op, voorbeelden zijn het vrouwenhuis in Parijs en dat van Lissabon. De vrouwenhuizen waren pioniers in de vrouwenhulpverlening. De initiatieven die al bestonden vonden de oprichtsters van de vrouwenhuizen paternalistisch en individualiserend. Zij droegen de slogan “het persoonlijke is politiek” hoog in het vaandel. Die slogan vertegenwoordigde in het de kern van het tweede golf-gedachtengoed. De feministes zagen hun persoonlijke problemen immers niet als individuele moeilijkheden, maar als een gevolg van de manier waarop de maatschappij was ingericht. Het doel van de feministes in de vrouwenhuizen lag echter niet in het politieke; de bezielsters van de vrouwenhuizen werkten op microniveau. Zij wilden vrouwen samenbrengen, hen helpen, hen informeren en zo bijdragen tot hun bewustwording als vrouw in de wereld. Marie Denis, oprichtster van het Brusselse vrouwenhuis, verwoordde het als volgt: “*Le projet se veut pratique: ne plus courir au coins de la ville pour se rencontrer; faciliter les échanges entre groupes, préparer des actions communes, avoir une adresse, un numéro au bottin, en un mot: exister.*”³⁵ Het bereik van de vrouwenhuizen was dan wel klein, hun culturele impact was groot. Ze bereikten de vrouwen uit de buurt en vormden zo voor een aanzienlijke aantal vrouwen het eerste opstapje naar een actieve rol binnen de vrouwenbeweging.³⁶

Het vrouwenhuis van Amsterdam ontstond in 1973. Amsterdam telde meer dan veertig geregistreerde vrouwenpraatgroepen. Eén praatgroep kwam met het idee om al deze groepen bij elkaar te brengen en gemeenschappelijk overleg te creëren. Een avond bleek echter niet te volstaan en de groepen hadden nood aan structureler overleg. Zo kwam het in 1972 tot een vrouwencongres, waar de vrouwen droomden

³⁵ DENIS, en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 154-155.

³⁶ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, ‘Vrouwenhuizen’ (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/402-vrouwenhuizen>). Geraadpleegd op 20 maart 2018; en DENIS, en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 157.

over een huis waar ze al hun activiteiten konden samenbrengen. Aanvankelijk zochten ze een huurhuis, maar toen ze bij de gemeente op een weigering botsten, besloot de groep in juni 1973 over te gaan tot de kraak van de Nieuwe Herengracht 95. In het huis waren enkel vrouwen welkom. Een breed scala aan vrouwengroepen vond er onderdak: de vrouwengroep van het Cultuur- en Ontspanningscentrum (een organisatie voor homoseksuelen), het feministische filmcollectief Cinemien, feministische uitgeverij de Bonte Was, theatergroepen, zelfverdedigingscursussen, en vele anderen.³⁷

Het Maison kwam er ook in Brussel om de versnippering van de vrouwenbeweging tegen te gaan. De vrouwengroepen kwamen aanvankelijk bij elkaar in cafés verspreid over het Brusselse grondgebied, maar zochten een vaste vestigingsplaats. Die kregen ze van de gemeente Sint-Joost-ten-Node in 1974, al zou het vrouwenhuis vanaf november 1979 naar de Rue Blanche in Elsene verhuizen. Het vrouwenhuis van Brussel huisvestte een sociaal restaurant, een medisch adviescentrum, een kinderopvang en een even uitgebreide verzameling van vrouwengroepen als zijn Amsterdamse tegenhanger. Anders dan in Amsterdam deelden de Brusselse vrouwen hun huis met andere sociale organisaties, zoals een jeugdvereniging en het Rode Kruis.³⁸

Beide vrouwenhuizen gaven een tijdschrift uit waarin ze enerzijds hun kalender publiceerden en anderzijds reflecteerden over de rol van de vrouw in de samenleving. De artikels werden veelal anoniem gepubliceerd en konden uiteenlopende thema's behandelen. Zowel de *Vrouwenkrant* als het *Bulletin de la Maison des Femmes* verscheen maandelijks, met in de zomer één nummer voor de maanden juli en augustus. De bladen werden verspreid onder de directe bezoeksters van het vrouwenhuis, maar waren in principe voor een breder publiek beschikbaar. Exemplaren konden in het geval van de *Vrouwenkrant* ook in dagbladhandels gekocht worden, het Brusselse Maison werkte met een abonnementendienst en verzending per post. De tijdschriften geven een inkijk in het leven in de vrouwenhuizen, omdat zij de activiteiten van de vrouwen verbeelden, maar ook hun interne en externe conflicten, hun internationale connecties en hun visie op de vrouwenbeweging.

³⁷ 'Vrouwenhuis Amsterdam, groei en ontwikkeling', *Vrouwenkrant* (zomer 1977), 26-46.

³⁸ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 154-160 en 173.

3. Historiografie, methode en structuur

Samen met de nieuwe vrouwenbeweging kwam er een toename van vrouwelijke historici en daaruit volgde een vergrote interesse in de geschiedenis van de vrouw en haar sociale positie. Genderstudies en vrouwengeschiedenis kenden een doorbraak in Noord-Amerika voor het fenomeen Europa bereikte.³⁹ De gebrekkige beschikbaarheid van bronnenmateriaal bemoeilijkte het onderzoek: naast academici besteedden ook archieven en bibliotheken slechts in zeer beperkte mate aandacht aan documenten die het verleden van de vrouw verbeeldden.⁴⁰

Internationaal genoten genderstudies een groot aanzien, in België en Nederland was – en is – het veld echter een stuk minder ambitieus.⁴¹ In Amsterdam stelde de Faculteit Sociale Wetenschappen voor het eerst twee medewerksters ‘*women’s studies*’ aan in 1976 en zo lanceerde de faculteit het onderzoeksgebied in Nederland.⁴² Met het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), vandaag Atria, had Nederland bovendien al sinds 1935 een archief voor vrouwengeschiedenis.⁴³ In België bestaat sinds 1989 ‘Sophia’, het Belgisch netwerk voor genderstudies dat het feministisch onderzoek in België coördineert.⁴⁴ Toch duurde het tot 1992 alvorens de universiteiten van Antwerpen en Brussel financiële middelen vrijmaakten voor genderstudies. Het eerste archief voor vrouwengeschiedenis werd nog eens drie jaar later opgericht.⁴⁵ Daarnaast bleek het onderzoeksdomein ook maatschappelijk moeilijk zijn plaats te vinden. De vraag “Is dat wel nodig?” weerklonk veelvuldig doorheen conservatieve milieus.⁴⁶ In het nieuwe millennium, en zeker de afgelopen jaren, verscheen echter een hernieuwde interesse voor vrouwelijkheid en gender in het algemeen, zo getuigen ook de interuniversitaire

³⁹ OFFEN, *European feminisms 1700 - 1950: A political history*, 4-5.

⁴⁰ M. DEMETSENAERE, ‘Veel geschiedenis, weinig geheugen? Over de belangstelling van Belgische contemporanisten voor de geschiedenis van feminisme en vrouwenbeweging sinds de jaren zeventig’, G. VANTHEMSCHE en M. DEMETSENAERE red., *De tuin van Heden: 30 jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*, Brussel, 2007, 172.

⁴¹ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 207 en DEMETSENAERE, ‘Veel geschiedenis, weinig geheugen?’, 171.

⁴² VAN DE LOO, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, 201.

⁴³ Atria, ‘Geschiedenis’ (<https://www.atria.nl/nl/over-atria/geschiedenis>).

Geraadpleegd op 4 augustus 2018.

⁴⁴ Sophia. Belgisch netwerk voor genderstudies, ‘wie zijn we’

(<http://www.sophia.be/index.php/nl/pages/view/1170>). Geraadpleegd op 4 augustus 2018.

⁴⁵ DEMETSENAERE, ‘Veel geschiedenis, weinig geheugen?’, G. VANTHEMSCHE en M. DEMETSENAERE red., *De tuin van Heden: 30 jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*, 172.

⁴⁶ VAN DE LOO, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, 200.

masteropleidingen genderstudies die de afgelopen jaren in zowel Franstalig als Nederlandstalig België verschenen. De historiografie krijgt aandacht voor feministische geschiedschrijving en de problemen die zich laten voelen in de discipline.⁴⁷ Desalniettemin blijft het opvallend dat de geschiedenis van de vrouwenbeweging zich in hoofdzaak door vrouwen laat schrijven en dat die vrouwen zichzelf vaker wel dan niet expliciet als feministisch activiste bestempelen.⁴⁸

Ondanks de toegenomen aandacht voor vrouwengeschiedenis bleef en blijft het onderzoek naar vrouwenhuizen beperkt. Zo is de literatuur over vrouwenhuizen zelf haast onbestaande. Hoewel de vrouwenhuizen kort aan bod komen in sommige andere studies, is het enige werk dat zich louter op de vrouwenhuizen concentreert een thesisverhandeling van Kathleen De Ridder uit 1994 getiteld *De Vlaamse vrouwenhuizen tussen 1974 en 1994*.⁴⁹ De Ridder blijft echter oppervlakkig in haar bespreking van de vrouwenhuizen en legt zich toe op het organisatorische aspect. Bovendien laat zij Brussel buiten beschouwing omdat ze enkel over Vlaanderen werkt. Een Brusselse studente van de ULB werkt momenteel aan een masterproef over het vrouwenhuis van Brussel en zijn organisatie. Dit werkstuk is echter nog niet ingediend. Daarnaast publiceerde Marie Denis, bekend Belgisch feministe en mede-bezielster van het vrouwenhuis, in 1980 een boek over de eerste periode van het Brusselse vrouwenhuis getiteld *Dis Marie, c'était comment rue du méridien 79?*. Denis schreef echter geen wetenschappelijk werk, maar persoonlijke mémoires.⁵⁰ Een meer academische blik op het vrouwenhuis schreef ze samen met journaliste en feministe Suzanne Van Rokeghem neer in *Le féminisme est dans la rue* in 1992.⁵¹ Een geschiedenis van het Amsterdamse Vrouwenhuis is er nog niet.

⁴⁷ Bijvoorbeeld: VAN DE LOO, V., *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, Amsterdam, 2005; DUITTS, L., *Dolle mythes: Een frisse factcheck van feminisme toen en nu*, Amsterdam, 2017; HANNAM, J., *Feminism*, London, 2012; MOLONY B. en NELSON J., *Women's activism and "second wave" feminism: transnational histories*, Londen, 2007; JACQUES, C., *Le féminisme en Belgique de la fin du 19e siècle aux années 1970*, Brussel, 2009 en TRIEST, M., *Wat zoudt gij zonder 't vrouwvolk zijn? een geschiedenis van het feminisme in België*, Antwerpen, 2018.

⁴⁸ Denk hierbij aan bijvoorbeeld Marie Denis, Monika Triest, Eliane Gubin en Vilan van de Loo.

⁴⁹ DE RIDDER, K. *De Vlaamse vrouwenhuizen tussen 1974 en 1994*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1994; andere werken waar vrouwenhuizen aan bod komen: HIERLIHY, D., *Amsterdam's women's centres: a study of community based organizations for women*, Amsterdam, 1990; HOOGHE, M., 'Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992', *De Nieuwe Maand*, 36 (1993), 14-25; PRONK, I., 'Uitgesproken vrouwen. Vrouwenpraatgroepen in Nederland 1970-1980', *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9 (2006), 26-36.

⁵⁰ DENIS, M., *Dis Marie, c'était comment rue du méridien 79?*, Brussel, 1980.

⁵¹ DENIS, M. en VAN ROKEGHEM, S., *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*, Brussel, 1992.

De literatuur over het transnationale aspect van de tweede feministische golf, die zich als een uitgesproken internationale beweging beschouwt, legt zich in hoofdzaak toe op de connectie tussen de VS als “moederland” en haar relatie tot bewegingen op andere continenten.⁵² Daarnaast worden er studies over feminisme in specifieke contexten gepubliceerd. Het gaat dan om bijvoorbeeld ‘*black feminism*’ of Zuid-Amerikaanse feministische groepen.⁵³ Over de band tussen Belgisch en Nederlands feminisme verscheen ten eerste ‘*Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection*’ in 1990 en ten tweede de studie van Julie Carlier aan de UGent over de transnationale connectie tussen Frankrijk, België en Nederland.⁵⁴ De geschiedvorsching van de tweede golf gebeurde dus voornamelijk binnen een nationaal karakter. Transnationale studies richten hun blikveld dan weer in hoofdzaak op het globale veld. De historiografie over intereuropese connecties vertoont daardoor lacunes.

Het doel van deze masterproef bestaat erin de vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam aan de hand van hun uitgegeven tijdschriften met elkaar te vergelijken. Ik heb hiervoor gebruik gemaakt van de collectie zoals zij te vinden is in het archief van het AVG-Carhif in Brussel. Het archief bewaart de archiefstukken voor de vrouwenbeweging en is bovendien gevestigd op de Rue du Méridien 79, waar zich vroeger het Maison des Femmes bevond. De *Vrouwenkrant* werd uitgegeven tussen 1972 en 1984, het *Bulletin de la Maison des Femmes* tussen 1975 en 1982. Ik heb er in dit onderzoek voor gekozen me te beperken tot de periode 1972-1982. Die keuze kwam tot stand vanuit praktische en historische overwegingen. Ik begin mijn research in 1972, dus voor de oprichting van het *Bulletin*, omdat zo de beginjaren van het Amsterdamse Vrouwenhuis in het onderzoek worden opgenomen. De einddatum ligt dan weer vast op 1982 omdat het *Bulletin* op dat moment van naam en opzet veranderde, maar ook omdat van zowel de *Vrouwenkrant* als het *Bulletin* geen exemplaren meer beschikbaar waren. Daarnaast was de tweede feministische golf aan

⁵² Zie bijvoorbeeld: MOLONY B. en NELSON J., *Women's activism and "second wave" feminism: transnational histories*, Londen, 2007.

⁵³ Zie bijvoorbeeld: DE HAAN, F. e.a. red., *Women's Activism, Global Perspectives from the 1890s to the Present*, New York, 2013 en RUPP, L., *Worlds of Women, The Making of an International Women's Movement*, Princeton 1997.

⁵⁴ AERTS, M., en EVERARD, M., ‘Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), 440-472 en CARLIER, J., ‘Entangled Feminisms. Rethinking the History of the Belgian Movement for Women's Rights Through Transnational Intersections’, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2012 (90), 1339-1351.

het begin van de jaren tachtig in West-Europa over haar hoogtepunt heen. Het Brusselse vrouwenhuis, dat ondertussen in Elsene gevestigd was, werd een educatieve organisatie.⁵⁵ Het Vrouwenhuis van Amsterdam volhardde in haar werking tot in de jaren negentig. De rebelse bohémien-sfeer waarbij een allegaartje aan vrouwenorganisaties zich buiten de institutionele kaders probeerde te handhaven moest uiteindelijk plaats ruimen voor een gestructureerd ontmoetingscentrum met zalenverhuur voor organisaties die zich met emancipatie bezighouden.⁵⁶

Voor de periode 1972-1982 heb ik alle tijdschriften die beschikbaar waren geraadpleegd om zo tot een globaal overzicht van de behandelde thematieken te komen. Voor de uiteindelijke analyses heb ik me steeds geconcentreerd op de nummers van januari, de zomermaanden en november. Zo kon ik exemplaren vanuit alle periodes van het jaar gebruiken, maar de keuze is ook op een andere manier gemotiveerd. Het nummer van januari luidde een nieuw werkingsjaar in, wat vaak tot interessante beschouwingen over het functioneren van het huis leidde. De zomernummers waren dan weer uitgebreider omdat ze twee maanden behandelden en gingen dus dieper op bepaalde thema's in. In november ten slotte was het Brusselse vrouwenhuis mede-organisator van de vrouwendag, een evenement dat veel dynamiek veroorzaakte in het Maison.

Mijn opzet bestond er in het onderzoek in een cultuurhistorisch perspectief te voeren. De aandacht gaat daarbij uit naar de manier waarop de werking van de vrouwenhuizen een concrete uiting was van bepaalde, theoretische, in dit geval feministische, idealen. Daarnaast wil ik die idealen in een breder perspectief plaatsen door hen af te toetsen aan de lectuur over de tweede feministische golf, zowel nationaal als internationaal. Het is belangrijk bij het lezen van dit onderzoek steeds te onthouden dat ik me louter op de tijdschriften die de vrouwen zelf uitgaven heb gebaseerd. Wat zij schreven was dus hun manier om zichzelf aan de wereld te presenteren. Zij gaven aan de hand van hun publicaties hun eigen identiteit vorm, voor zichzelf en naar de buitenwereld toe.

Deze masterproef valt uiteen in drie grote hoofdstukken, die elk een prominente thematiek uit de tijdschriften behandelen. Bovendien is elk van de hoofdstukken

⁵⁵ *Amazone*, 'Association 29 rue Blanche. Mouvements de Femmes', 2002 (<http://db.amazone.be/euwedin/nl/1002873>). Geraadpleegd op 7 augustus 2018.

⁵⁶ M. AGERBEEK, 'Dinosaurussen van de tweede feministische golf', *Trouw* (2 oktober 2001). Online via: <https://www.trouw.nl/home/dinosaurussen-van-de-tweede-feministische-golf~a15b0ff0/>

gebaseerd op een slogan die tekenend was voor de hele tweede feministische golf. Hoofdstuk één draait om *“het persoonlijke wordt politiek”* en bespreekt het politieke engagement van de vrouwen in de huizen en hun visies op aan de ene kant partijpolitiek en aan de andere kant politieke ideologie. Het tweede hoofdstuk focust zich op de internationale connecties van Amsterdam en Brussel, vanuit het wereldwijd gebruikte *“sisterhood is global”*-idee. Daarbij komen zowel Europese als globale interacties aan bod. Ten slotte komen in het laatste hoofdstuk de ideeën van de feministes over het feminisme en vrouw zijn zelf aan bod, onder Simone De Beauvoirs motto *“On nait pas femme, on le devient”*. Het laatste hoofdstuk behandelt de vrouwenhuizen in het perspectief van verschillende feministische stromingen en daarnaast de rol van de man binnen de vrouwenbeweging, de rol van de vrouw als moeder – of net de rol van de bewust kinderloze vrouw – en de plek van homoseksualiteit binnen het feminisme.

II. Het persoonlijke wordt politiek: politieke emancipatie in de vrouwenhuizen

Met leuzen als 'het persoonlijke is politiek' valt het niet te verbloemen dat de tweede feministische golf voor zichzelf politieke doelen stelde. Het politieke bewustzijn van vrouwen als vrouw zijnde is echter traag op gang gekomen.⁵⁷ Aanvankelijk waren vrouwen noch stemgerechtigd, noch verkiesbaar. Toen zij het stemrecht verkregen, na een langdurig proces dat voor Nederland in 1919 en voor België in 1948 voltooid werd, bleven vrouwen ondervertegenwoordigd in de politiek.⁵⁸ Pas in respectievelijk 1956 en 1965 traden de eerste vrouwelijke ministers aan in België en Nederland.⁵⁹ Dat zij ondervertegenwoordigd waren zag het merendeel van de vrouwen en bij uitbreiding de maatschappij in haar geheel lange tijd niet als een probleem. Die houding veranderde bij het begin van de jaren zeventig, met de opkomst van de tweede feministische golf. Tot dan hadden vrouwen weldegelijk actief deelgenomen aan de politiek, maar zonder dat zij daarbij hun eigen situatie als vrouw in de maatschappij als prioritair aanzagen. De aanhoudende ongelijkheid op het politieke speelveld werd pas voorwerp van debat, twintig jaar na de invoering van het vrouwenstemrecht, een hele nieuwe generatie vrouwen naar het stemhokje trok.⁶⁰ Politieke participatie belandde zo op de agenda van het feministische activisme. Toch waren voor de vrouwenhuizen die politieke motieven niet van primordiaal belang. Meer nog, zij poneerden aanvankelijk niet politiek te zijn en zich louter in te zetten voor de persoonlijke emancipatie van de vrouw. De sociale beweging die de tweede golf was, valt echter niet los te zien van het politieke toneel. De vraag rijst dan ook waar de vrouwenhuizen zich bevonden op het politieke spectrum.

⁵⁷ E. GUBIN en L. VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, Tielt, 1998, 20.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ H. VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij : de integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland (1919-1990)*, Leiden, 1994, 319 en GUBIN en VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, 20.

⁶⁰ GUBIN en VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, 20-21.

1. Vrouw en politiek: van Wilhelmina Drucker tot Miet Smet

A. Een mannenwereld

Feminisme is politiek. Toch lijkt het alsof de vrouwenbeweging net op dat maatschappelijke veld minder bereikt heeft, dan de revolutionaire veranderingen die op andere gebieden optraden.⁶¹ Dat wil echter niet zeggen dat de feministes van de tweede golf zich niet bezighielden met politiek, in tegendeel zelfs. Vrouwen hadden op het eerste zicht dan wel toegang tot de politieke instituties, in de praktijk leverden actief en passief kiesrecht weinig op. De respons op de eisen van vrouwelijke mandatarissen en drukkingsgroepen werden al te gemakkelijk op de lange baan geschoven.⁶² De structuur van de vrouwenbeweging was bovendien erg afhankelijk van de nationale politieke context. Zweden bijvoorbeeld heeft geen uitgesproken tweede golf gekend omdat het eenvoudigweg niet nodig was. Linkse regeringen en parlementen hadden al snel een relatief groot aantal vrouwelijke mandatarissen en de sekse-ongelijkheid werd gestaag weggewerkt. In Spanje, Portugal en Griekenland ontstond dan weer pas ruimte voor een feministisch gedachtegoed na de ontbinding van militaire dictaturen.⁶³ Kortom, de vrouwenbeweging kan niet los gezien worden van politiek.

België en Nederland kenden na de Tweede Wereldoorlog net als de rest van West-Europa een democratisch regime. Democratie kan echter op verschillende manieren worden ingevuld. Wanneer Aristoteles over democratie sprak, had hij het over een deliberatieve democratie. Een systeem waarbij niet stemmen, maar praten en informatie-uitwisseling centraal stond. Ook in de achttiende en negentiende eeuw zagen politieke denkers democratie vooral als een manier van redeneren waarbij verschillende mensen samen zouden nadenken om zo tot de beste oplossing voor het gemeenschappelijk goed zouden komen. Dat beeld veranderde na de Tweede Wereldoorlog. Denkers als Freud en Marx zagen de politieke wereld als een wereld gedomineerd door eigenbelang, macht en conflicterende interesses. Het idee van het gemeenschappelijk goed verschoof zo naar de achtergrond ten voordele van een harde en individuele wereld.⁶⁴ Bovendien was het voor vrouwen extra moeilijk om in die onverbiddelijke omgeving hun plaats te veroveren omdat politiek deel uit maakt

⁶¹ A. PHILLIPS, 'Introduction', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 1.

⁶² VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 366-367.

⁶³ *Ibid.*, 389.

⁶⁴ J. MANSBRIDGE, 'Feminism and Democracy', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 143-144.

van de publieke sfeer. De scheiding tussen publieke en private of huiselijke sfeer werd al sinds de zeventiende eeuw gemaakt en traditioneel behoorde de publieke sfeer toe aan de man, terwijl de private sfeer voor de vrouw weggelegd was. Invloedrijke filosofen als Locke en Rousseau definieerden de huiselijke sfeer zelfs als expliciet niet politiek en plaatsten vrouwen zo helemaal buiten het speelveld van de beleidsvoering. De feministes van de eerste golf traden zelf ook niet buiten die traditionele denkkaders. Zij vroegen meer rechten voor vrouwen zodat ze betere echtgenotes en moeders konden zijn. Ze vonden de rol van de vrouw in de huiselijke sfeer onvermijdelijk en noodzakelijk en op basis daarvan eisten ze meer rechten in de publieke sfeer. De staat heeft namelijk sowieso invloed op wat er binnenshuis gebeurt, de enige vraag is op welke manier zij dat doet. Die handelingswijze wilden de vrouwen graag mee bepalen. De discussie over de publieke en private sfeer bleef pertinent, ook tijdens de tweede golf. Enerzijds waren er namelijk vrouwen die pleitten voor de totale afschaffing van de sferen, waarbij de vraag naar privacy natuurlijk rijst, anderzijds ijverden bepaalde vrouwen voor een verenging maar behoud van de private sfeer.⁶⁵

Door hun plaats in het politieke establishment op te eisen brak de vrouwenbeweging met heersende naoorlogse idee dat de meeste maatschappelijke conflicten, zoals het klassenconflict, uit de weg geruimd waren met de opkomst van de welvaartstaat. Politici en sociale observatoren leefden tot 1968 in de waan dat het einde van de ideologieën in zicht was en dat politiek zich van dan af aan enkel nog zou bezighouden met het versterken van de economie en het vergroten van de welvaart. De nieuwe sociale bewegingen, en de vrouwenbeweging in het bijzonder, veroorzaakten echter een verschuiving in dat discours. Aanvankelijk zagen machthebbers de vrouw vooral als een inferieur wezen dat alleen een moederlijke en familiale rol in de samenleving te vervullen had. De tweede golf-feministes doorbraken dat beeld en eisten hun plaats in de politiek op zonder daarbij moederschap als basis voor hun participatie te zien. Die verandering kwam er in een context waarin het kerngezin steeds meer werd uitgedaagd: door de vermenigvuldiging van het aantal vrouwen op het werkveld, door grotere urbanisatie en door een stijgend

⁶⁵ S.M. OKIN, 'Gender, the Public, and the Private', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 117-119 en 123-124.

scheidingscijfer.⁶⁶ Met ‘het persoonlijke is politiek’ haalden de vrouwen bovendien de tussenschotten tussen de maatschappelijke velden weg.

Die slogan was echter niet gericht aan de vrouwen zelf, maar aan de mannen en vooral de socialisten. De feministes wilden weg van de traditionele marxistische scheiding tussen arbeid en kapitaal en claimden dat alle maatschappelijke velden samenhangen en elkaar beïnvloeden. De private en de publieke sfeer konden dus niet langer los van elkaar gezien worden. Hun inspiraties waren daarbij Foucaultiaans. Zij zagen macht namelijk niet als een top-down uitoefening van hiërarchie maar als een geheel van relaties tussen mensen.⁶⁷ Of zoals Anne Phillips het treffend verwoordt: *“Politics was power, power was everywhere, and politics was no longer much different from anything else.”*⁶⁸ Hoewel in genderstudies de laatste jaren een ‘*cultural turn*’ is opgetreden, waarbij de vrouwenbeweging als een cultuurfenomeen bestudeerd wordt, mag de politieke kwestie van de tweede golf dus niet uit het oog verloren worden.⁶⁹

B. “Politiek, een vuile boel”: de Belgische situatie

De Belgische vrouwenbeweging zag het levenslicht vlak na het ontstaan van België zelf in 1830, weliswaar op dat moment slechts gedragen door een beperkt aantal progressieve, burgerlijke vrouwen. De eerste kwestie die zij aankaartten was niet het ontbreken van stemrecht voor vrouwen in de grondwet, maar het gebrek aan toegang tot onderwijs voor meisjes. De voortrekster van die eerste feministische golf was Isabelle Gatti de Gamond, als dochter van een feministe en belezen pedagoge was zij de bezielster van het meisjesonderwijs in Brussel. Ze geloofde dat wetenschappelijk inzicht de sleutel tot emancipatie vormde, maar was desalniettemin ook politiek geëngageerd. Aanvankelijk was Isabelle deel van de liberale partij, maar teleurgesteld door hun gebrek aan interesse voor seksegelijkheid stapte ze in 1900 over naar de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP). Daar raakte ze uiteindelijk zelfs verkozen als lid van het algemeen partijbureau, hoogst uitzonderlijk voor een vrouw. In *Cahiers féministes* schreef Gatti de Gamond over het samengaan van het feminisme en het socialisme.⁷⁰ In België gingen feminisme en socialisme dus van bij het prille

⁶⁶ J. JENSON, ‘Struggling for Identity: The Women’s Movement and the State in Western Europe,’ J. LOVENDUSKI (red.), *Feminism and Politics*, vol. I, Aldershot, 2000, 477-484.

⁶⁷ PHILLIPS, ‘Introduction’, *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), 4.

⁶⁸ Ibid., 3.

⁶⁹ Ibid., 2.

⁷⁰ M. TRIEST, *Wat zoudt gij zonder 't vrouwvolk zijn? een geschiedenis van het feminisme in België*, Antwerpen, 2018, 24.

begin hand in hand, al was die relatie niet zonder strubbelingen. De vrouwen beschouwden namelijk de klassenstrijd niet als prioritair en zagen hun strijd als burgerdames als verschillend van de strijd van de arbeidsters. Anderzijds was de positie van de vrouw voor de socialistische partij geen speerpunt.⁷¹

De socialistische beweging twijfelde bovendien over het in te nemen standpunt wat betreft vrouwen. Enerzijds was er de stelling van anarchist Pierre-Joseph Proudhon die zei dat de plaats van de vrouw aan de haard was. Hij vond vrouwen per definitie inferieur en ongeschikt voor participatie in de productie. Hun functie bestond enkel uit reproductie.⁷² Bovendien verstoorden zij volgens deze theorie het evenwicht in het productieproces aangezien zij met hun lagere lonen de jobs van mannen innamen.⁷³ Een andere strekking binnen het socialisme legt de fout echter niet bij de vrouwenarbeid zelf, maar bij de mank lopende arbeidsverdeling. Toch voerden de Belgische socialistische vrouwen geen actie voor het vrouwenstemrecht. Ten eerste omdat zij in coalitie gingen met de liberale partij, die vreesde dat het vrouwenstemrecht de katholieke concurrentie te veel zou versterken, ten tweede omdat ze het belang van coöperaties, mutualiteiten en vakverenigingen hoger inschatten.⁷⁴

In reactie op het socialistisch feminisme ontstond in 1892 in Gent de Anti-socialistische vrouwenbond. Deze eerste christelijke vrouwenorganisatie profileerde zich als katholieke verdediger van de vrouwenrechten, maar werd voornamelijk door mannen en geestelijken gedragen. De organisatie beperkt zich bovendien tot ontspanning en geestelijke ontwikkeling van vrouwen, maar richt zich niet op haar politieke of arbeidspositie.⁷⁵ In 1902 richtte Louise van den Plas de feministische drukkingsgroep '*Le Féminisme chrétien de Belgique*' op. Zij ijverde wel expliciet voor het vrouwenstemrecht en een egalitaire plaats voor de vrouw op de

⁷¹ TRIEST, *Wat zoudt gij zonder 't vrouwvolk zijn?*, 25.

⁷² H. VANDEBROEK, *Het geslacht van de arbeid: opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2002, 312.

⁷³ RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Socialistisch feminisme', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/405-eerste-golf-van-het-feminisme-in-belgie>). Geraadpleegd op 9 april 2018.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Christelijk feminisme', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/405-eerste-golf-van-het-feminisme-in-belgie>). Geraadpleegd op 9 april 2018.

arbeidsmarkt. Toch bleef ook hier de vrouw per definitie ondergeschikt aan de man, ook binnen het gezin. Bovendien ging het om een utilitaristische interpretatie van het feminisme: het doel bestond er niet in mannen en vrouwen maatschappelijk gelijk te stellen maar wel in het stuiten van de socialistische opmars.⁷⁶ Elke zuil kreeg zo haar eigen vrouwentak, die desalniettemin andere nadrukken legde en anders omging met de strijd voor een egalitaire samenleving. De belangrijkste vrouwenorganisaties bleven doorheen de twintigste eeuw de Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging (KAV), die vanaf de jaren dertig zelfs een aantal parlementsleden leverde, en de Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV).⁷⁷ Het vrouwenstemrecht kwam op de agenda na de Eerste Wereldoorlog, maar kreeg dan nog veel tegenkating van liberalen en socialisten zodat uiteindelijk besloten werd om enkel vrouwen die alleen waren komen te staan door de oorlog het stemrecht te verlenen. Na de Tweede Wereldoorlog, in 1948, voerde de Belgische staat het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen en vrouwen in.⁷⁸

Vanaf dat moment waren de Belgische vrouwen dus op zich gerechtigd om te participeren in de politiek. Zoals eerder aangehaald deden zij dit aanvankelijk in de verzuilde structuren en niet zozeer vanuit hun positie als vrouw zijnde. Daar kwam verandering in vanaf de jaren zestig en zeventig. De maatschappelijke emancipatie van de vrouw kwam vanaf de sixties van de grond. Vrouwen verkregen een steeds grotere autonomie dankzij de introductie van de pil, een stijgend aantal opleidingsmogelijkheden en de toenemende automatisering van huishoudelijke taken. Het traditionele kostwinnersmodel werd uitgedaagd.⁷⁹ Die verandering kondigde zich echter niet positief aan, vrouwen waren namelijk teleurgesteld in de politiek. Een eerste uitbarsting van vrouwelijke ontevredenheid kwam er in 1966. Drieduizend arbeidsters uit de wapenfabriek van FN Herstal legden het werk neer. De spontane staking, die snel door de vakbonden erkend werd, duurde twaalf weken en klaagde de ongelijke

⁷⁶ E. GUBIN, 'Du politique au politique. Parcours du féminisme belge (1830-1914)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 77 (1999), 373.

⁷⁷ HOOGHE, 'De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 89.

⁷⁸ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, 'Eerste feministische golf', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/405-eerste-golf-van-het-feminisme-in-belgie>). Geraadpleegd op 9 april 2018.

⁷⁹ VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 385.

loonvoorwaarden voor mannelijke en vrouwelijke fabrieksarbeiders aan.⁸⁰ Voor België wordt de staking van de Waalse arbeidersvrouwen gezien als het begin van de tweede golf. Voor het eerst bereikten de ideeën over vrouwenemancipatie een groot publiek.⁸¹

Een andere veelgehoorde klacht was de onderschikking van vrouwen aan mannen binnen de politieke partijen en het feit dat de hele maatschappij en dus ook het politieke stelsel gebouwd was op mannelijke participatie.⁸² CVP-lid Rita Mulier noemde politiek toen “een vuile boel.”⁸³ Een brede mobilisatie kwam op gang en verschillende op vrouwen gerichte belangenorganisaties zagen het levenslicht. Enerzijds waren er de radicale groepen, geïnspireerd op het Amerikaanse ‘*Women’s Liberation Movement*’ en het Franse ‘*Mouvement de libération des femmes*’ en de Nederlandse Dolle Mina’s. Met hun mediagenieke acties genereerden de Dolle Mina’s of voor Franstalig België ‘*Marie Mineur*’ de grootste publiciteit. Toch begaven zich in hun kielzog ook meer gematigde groepen. Zo waren in dezelfde periode de Pluralistische Actiegroepen voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw (PAG) actief. De PAG steunde voornamelijk op jonge vrouwen die al politiek actief waren binnen de verzuilde structuren. De PAG bracht daadwerkelijk meer vrouwen in de politiek. Bovendien was de organisaties de bakermat voor de praatgroepen waar later de vrouwenhuizen uit zouden ontstaan.⁸⁴ Eveneens gematigd maar succesvol was het Vrouwen Overleg Komitee, dat ontstond uit het tijdschrift ‘*De nieuwe maand*’. Het comité was eigenlijk een koepelorganisatie die als voornaamste wapenfeit de organisatie van de eerste vrouwendag van 1972 en alle latere vrouwendagen op zijn palmares kon schrijven.⁸⁵ Het VOK had banden met een brede waaier aan vrouwenverenigingen: Dolle Mina, het PAG, maar ook vakbonden en grote verzuilde vrouwenorganisaties, individuele politici, de media en culturele en vormingsorganisaties. Het comité stelde zich consequent progressief maar pluralistisch op. Thema’s waarover een te beperkte groep eensgezindheid kon

⁸⁰ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 20-21.

⁸¹ A. ROMEYNS, *Het feministische geheugen. Onderzoek naar de omgang met het verleden in de tweede feministische golf (1970-1990)*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2012, 26.

⁸² GUBIN en VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, 53.

⁸³ R. VAN MECHELEN, *De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen bij de tweede golf*, Leuven, 1996, 143.

⁸⁴ L. DE PAUW, *Middenklasse dames in een mantelpakkenclub? De Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw: een geschiedenis van PAG als beweging en als speler in de “tweede feministische golf”*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, departement geschiedenis, 2009, 85.

⁸⁵ HOOGHE, ‘De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen’, S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van ‘Mei 68’ tot ‘Hand in Hand’*, 92.

bereiken, zoals abortus, gingen ze uit de weg.⁸⁶ Tekenend voor het feministische scepticisme met betrekking tot de gevestigde orde was de thematiek van de vrouwendag van 1973. Toen boog de vrouwenbeweging zich over de centrale vraag of de strijd voor vrouwenrechten wel binnen de bestaande structuren gevoerd moest worden.⁸⁷

Naast de strekking die inderdaad de partijpolitieke weg wilde verlaten, stond de Verenigde Feministische Partij (VFP-PFU), die vanaf 1972 vormingen gaf in de Belgische vrouwenhuizen.⁸⁸ De VFP wilde een partij zijn voor alle vrouwen en profileerde zich dus ook niet op het spectrum links/rechts en beperkte zich tot onderwerpen waar alle vrouwen zich in konden vinden, zoals gelijk loon voor gelijk werk en de abortuskwestie. De partij werd in feministische kringen echter niet met open armen ontvangen. De vrouwen stonden kritisch tegenover alles wat naar politiek rook en bovendien miste de VFP een visie op een aantal belangrijke vlakken. Zo konden haar vier stichtende leden geen antwoord bieden op de vraag wat zij over de Vietnamoorlog dachten. Op de eerste vrouwendag in Brussel werd de stand van de Verenigde Feministes zelfs buiten het auditorium geplaatst om consternatie te vermijden.⁸⁹ De VFP kende daarenboven een beperkt succes in het stemhokje, in 1974 behaalden zij 0,35 procent van de stemmen.⁹⁰ In reactie op hun beperkte politieke succes sloeg de VFP een radicalere weg in. Die strategie bracht echter geen soelaas en in 1977 behaalde de partij nauwelijks nog stemmen om in 1985 op te houden te bestaan.⁹¹

Vanaf 1977 groeide het besef dat wetswijzigingen niet voldoende waren om de ongelijkheden uit de weg te ruimen. De vrouwenbeweging verschoof haar aandacht naar een mentaliteitswijziging en bewustwording. Het politieke belandde onderaan de agenda en vrouwenhuizen, praatcafés en tijdschriften boeiden. Actievoering moest wijken ten voordele van reflectie en verdieping. Bovendien trad versplintering en polarisering op binnen de beweging zelf: er ontstond een steeds groter onderscheid

⁸⁶ VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 362.

⁸⁷ GUBIN en VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, 54.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 125-127.

⁹⁰ M. HOOGHE, 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur', *Sociologische Gids*, 41 (1994) 147-148.

⁹¹ VAN MOLLE, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 363.

tussen radicale en gematigde groepen.⁹² Vanaf het einde van de jaren zeventig werd de vrouwenbeweging gecoöpteerd door de reguliere politieke instellingen. In vergelijking met andere sociale bewegingen bereikte het tweede golf-feminisme dit stadium in België erg snel. De vrouwenbeweging stapte af van de harde confrontatiestrategie van de vroege jaren en opteerde voor samenwerking. Er kwamen adviesorganen binnen de ministeries die de vrouwenzaak verdedigden.⁹³ In 1985 werd CVP-politica staatssecretaris voor Emancipatiezaken, een pivotale stap voor de feministische zaak.⁹⁴

C. “Stem op de partij die u wil, maar stem op een vrouw”: de Nederlandse situatie

Met klinkende namen als Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker, naar wie de latere Dolle Mina's zich vernoemden, bleef de Nederlandse suffragettebeweging veel meer dan de Belgische levend in het collectieve geheugen. De Nederlandse vrouwenbeweging ontkiemde, net zoals de Belgische, aan het begin van de negentiende eeuw. Het duurde echter tot het einde van de eeuw voor zij ook daadwerkelijk van de grond kwam. Net zoals in België was discriminatie van vrouwen inherent aanwezig in de maatschappelijke structuren: zij mochten niet stemmen, hadden geen toegang tot onderwijs en namen in het huwelijk een ondergeschikte plaats in.⁹⁵ Het was Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts van Nederland die deze situatie aanklaagde. Zij voldeed namelijk aan alle eisen voor het verkrijgen van stemrecht, maar kwam louter door haar sekse niet op de kiezerslijst van 1883. De Nederlandse staat ging zelfs nog verder: hoewel het aanvankelijk niet zo in de grondwet was opgenomen, werden vrouwen vanaf 1887 bij een grondwetswijziging officieel uitgesloten van het kiesrecht. Dit vormde voor Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs de aanleiding tot de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK).⁹⁶

De VVK was een neutrale vereniging die ruimte wilde bieden aan vrouwen van elke politieke strekking. Dit was een bewuste keuze, voornamelijk op initiatief van

⁹² ROMEYNS, *Het feministische geheugen*, 31.

⁹³ HOOGHE, 'De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 97.

⁹⁴ GUBIN en VAN MOLLE, *Vrouw en politiek in België*, 54.

⁹⁵ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 15-16.

⁹⁶ W.H. POSTHUMUS, *Biografisch Woordenboek van Nederland 'JACOBS, Aletta Henriëtte (1854-1929)'*, 2013 (<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/jacobs>).

Wilhelmina Drucker. Drucker was aanvankelijk aangesloten bij de Sociaal-Democratische Bond en was overtuigd socialiste. Ze sprak op bijeenkomsten voor de uitbreiding van het kiesrecht samen met de socialistische voormannen van die tijd. Naarmate het einde van de eeuw naderde bleek Wilhelmina echter steeds sterker van mening te verschillen met de mannen waarmee ze actief was. Zij pleitte namelijk ook voor kiesrecht voor vrouwen evenals gelijke arbeidsrechten. De socialisten volgden haar strijdpunten echter niet en verweten haar een mannenhaatster te zijn. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij besloot uiteindelijk het algemeen mannenkiesrecht de absolute voorrang te verlenen⁹⁷. Drucker nam daarna op vlak van partijpolitiek een neutrale houding aan, die later zelfs uitmondde in een regelrechte aversie voor het politieke systeem.⁹⁸ Naast de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht ontsproot aan het einde van de negentiende eeuw de ene Nederlandse organisatie voor vrouwenrechten na de andere. Uiteindelijk zou het nog tot 1917 duren vooraleer de Nederlanders het passief vrouwenkiesrecht invoerden, waarop meteen de socialistische Suze Groeneweg in de Tweede Kamer, vergelijkbaar met de Kamer van Volksvertegenwoordigers in België, verkozen raakte. Op 18 september 1918 ondertekende Koningin Wilhelmina de wet die gelijke stemrechten verleende aan zowel Nederlandse mannen als vrouwen. Toch betekende dit niet dat vrouwen meteen hun plaats konden opeisen binnen het politiek bestel.⁹⁹ Net zoals in België bleef de ondervertegenwoordiging van de vrouw nog decennialang pertinent.¹⁰⁰

In Nederland waren het, in tegenstelling tot in België, de confessionele partijen die gepleit hadden tegen het vrouwenkiesrecht. Met name de conservatieve Anti-Revolutionaire Partij (ARP) had zich hevig verzet tegen stemrecht voor vrouwen, dat zij omschreven als een zonde. Het was voor hen dus van primordiaal belang de vrouwelijke kiezers ervan te overtuigen dat stemmen niet zondig was en dat zij hun stem verdienden. De ARP was echter niet de enige partij die aparte propagandastrategieën voor vrouwen inschakelde. Alle partijen beschikten over

⁹⁷ M. BRAUN, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth', 2017 (<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lensing>). Geraadpleegd op 11 april 2018.

⁹⁸ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, 'Wilhelmina Drucker, feministe van het eerste uur', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/portretten-van-inspirerende-vrouwen/feminisme-en-vrouwenbeweging/182-wilhelmina-drucker-feministe-van-het-eerste-uur>). Geraadpleegd op 11 april 2018.

⁹⁹ VAN DE LOO, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, 20- 21.

¹⁰⁰ VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij*, 304.

vrouwenorganisaties aan wie zij alles wat met het vrouwelijke geslacht te maken had overlieten. Pas vanaf de jaren zestig namen ze vrouwen op in hun reguliere campagneplannen. Op hetzelfde moment steeg het aantal vrouwen op de Nederlandse kieslijsten.¹⁰¹ De samenwerking tussen partij en de gesegregeerde vrouwenorganisaties verliep evenwel moeizaam omdat zij zich meer met de vrouwenbeweging identificeerden dan met hun moederpartij, dit gold zeker voor jongere, meer progressieve partijen.¹⁰²

Tot en met de jaren zestig had Nederland net als België een verzuilde samenleving. Wanneer partijen campagne voerden deden zij dus eigenlijk ook niets meer dan hun eigen aanhang zo veel mogelijk mobiliseren. De eigen aanhang werd al snel getypeerd als ‘mannelijk’ ook na het invoeren van het vrouwenstemrecht. Pas toen twee decennia na de Tweede Wereldoorlog door secularisatie en individualisering de klassieke structuren verbrokkelden gingen zowel confessionele als linkse partijen de vrouw als individueel potentiële stemmer bekijken. Voordien zagen de partijen vrouwen ook als aparte categorie – zoals zij ook soldaten en boeren als een categorie zagen– maar bleef hun maatschappelijke rol beperkt tot die van huismoeder.¹⁰³ Binnen de confessionele strekking moesten man en vrouw voornamelijk complementair zijn en ieder hun eigen rol vervullen. In het linkse gedachtengoed was de vrouw dan weer expliciet ‘het zwakke geslacht’. Dit discours weerspiegelde zelfs in het taalgebruik van politiek geëngageerde vrouwen. De Katholieke Truus Kok zei in een gesprek met het *Limburgs Dagblad* van 1963 het volgende: “natuurlijk begreep ik de eerste tijd niet veel van de gang van zaken in het parlement. Ik had bovendien konstant (sic) hoofdpijn. Ik moest nog wennen aan de lange zinnen”.¹⁰⁴

Vanaf de jaren zestig trad echter een verschuiving op naar een gelijkwaardige visie op beide seksen.¹⁰⁵ Aanvankelijk werd de aanwezigheid van vrouwen in de politiek vooral gewaardeerd vanuit het idee dat zij een specifieke groep in de samenleving waren, met haar eigen belangen en dat zij eveneens een seksegebonden visie op politiek hadden die vertegenwoordig moest worden. Vanaf de jaren

¹⁰¹ VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij*, 299.

¹⁰² Ibid., 306.

¹⁰³ H. KAAL, ‘Appealing to the Female Vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, c.1922–1980’, *Women’s History Review*, 24 (2015), 777-779.

¹⁰⁴ N.N., ‘In Gesprek Met: Mej. Truus Kok. Enige vrouwelijke Limburgs KVP-Kamerlid’, *Limburgs Dagblad* (9 mei 1963), zoals geciteerd in KAAL, ‘Appealing to the Female Vote’, *Women’s History Review*, 788.

¹⁰⁵ VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij*, 361-363.

zeventig rees het idee dat de afwezigheid van vrouwen in het politieke bestel ondemocratisch was. Vrouwen maakten namelijk vijftig procent van de bevolking uit, maar lang niet de helft van de bestuursorganen. Die organen weerspiegelden dus niet, zoals het democratisch gezien hoort, de maatschappij.¹⁰⁶ Vanuit de partijen zelf kwam een stimuleringsbeleid op gang dat emancipatorische vormingen bood voor vrouwen. Ook de overheid mengde zich in de emancipatiestrijd en stelde een beleid in dat de het aandeel van vrouwen in de politiek moest vergroten.¹⁰⁷ Ook de verkiezingscampagnes richtten zich serieuzer op vrouwen.¹⁰⁸ Binnen de vrouwenbeweging zelf ijverden vooral Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) en M/V 50-50 voor meer vrouwelijk politiek engagement. Deze twee organisaties hadden banden met de sociaaldemocratische partijen, maar anderzijds waren er ook neutrale campagnes die slogans aannamen als “Stem op de partij die u wilt, maar stem op een vrouw”.¹⁰⁹ Vooral de confessionele partijen hadden het moeilijk met de vrouwen van de tweede golf. Zij hadden traditioneel aantrek van huisvrouwen en propageerden de vrouw als huismoeder. Ze voelden zich dan ook bedreigd door de ‘bewust kiezende vrouw’.¹¹⁰ Ten slotte waren het niet enkel de feministische actiegroepen die een rol spelen bij de promotie van de vrouw van passieve tot actieve kiezer, ook de vrouwenbladen hadden hier aandeel in. Voordien waren tijdschriften als *Libelle* in beperkte mate in politiek geïnteresseerd. Vanaf de jaren zeventig trad echter een personalisatie van de politiek op. Dat wil zeggen dat de bladen interviews en portretten van vrouwelijke leidersfiguren gingen publiceren.¹¹¹ Het tweede golf-feminisme leidde zo tot een kentering van de vrouwelijke politieke participatie in Nederland.

¹⁰⁶ VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij*, 324-326.

¹⁰⁷ Ibid., 309.

¹⁰⁸ KAAL, ‘Appealing to the Female Vote’, *Women’s History Review*, 788.

¹⁰⁹ VAN DE VELDE, *Vrouwen van de partij*, 315 en 317.

¹¹⁰ KAAL, ‘Appealing to the Female Vote’, *Women’s History Review*, 794.

¹¹¹ Ibid. 797.

2. Partijpolitiek in het vrouwenhuis

A. Brussel

“Le project socialiste parle depuis longtemps de démocratie réelle mais n’a pas réalisé cette démocratie, bien au contraire: nous voyons chaque parti, chaque syndicat, structuré comme l’ancienne société, avec un homme tout au dessus, quelques hommes juste en dessous, plus bas, des hommes et quelques rares femmes, enfin un ensemble d’hommes et de femmes (celles-ci restant minoritaires partout, notamment à cause des 60% de femmes au foyer qui n’apparaissent nulle part).”¹¹²

In het mei-nummer van het *Bulletin de la Maison des Femmes* van 1975 haalde Marie Denis, bezielster van het vrouwenhuis, op scherpe wijze de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politieke sfeer aan. Zij sneerde hierbij bovendien naar het socialisme, dat er volgens haar niet in slaagde de democratie die zij als ideologie vertegenwoordigde ook daadwerkelijk te realiseren. Nochtans vermeldde het nummer van maart van hetzelfde jaar dat vrouwen in de politiek voor verandering konden zorgen en dat ze zich daarbij niet moesten beperken tot één bepaalde politieke strekking. Zowel de conservatieve als de links-progressieve partijen kwamen hiervoor in aanmerking.¹¹³ De vraag rijst dus in welke mate het Brusselse Maison des Femmes zich liet beïnvloeden door partijpolitieke standpunten. Dit was onder meer afhankelijk van de individuen achter het Maison des Femmes.

De oprichtsters van het vrouwenhuis en haar meest prominente figuren staan vermeld in de statuten van de VZW die het vrouwenhuis. Het ging om zes actieve feministes van de tweede golf: Nadine Plateau, Suzanne Van Rokeghem, Hedwige Pouillet, Fanny Filosof, Denise De Vos en Eliane Stas de Richelle, beter gekend als Marie Denis.¹¹⁴ Zij vormden het bestuur van het vrouwenhuis en waren de meest vermelde auteurs in de artikels die het tijdschrift publiceerde, al waren die artikels vaker wel dan niet anoniem. De vrouwen ondertekenden namelijk niet of enkel met hun voornaam om zo de universaliteit van hun ervaringen te benadrukken. De voortreksters vielen niet onder te brengen binnen één bepaalde politieke strekking. Het meest uitgesproken aanwezig waren de vrouwen van katholieke stempel. Marie Denis, hét gezicht van het Maison des Femmes, stond bekend om haar katholiek-feministische visie. Denis had de vijftig al bereikt bij de start van de tweede feministische golf en was daarmee opvallend ouder dan haar mede-feministes. Zij

¹¹² M. DENIS, ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

¹¹³ ‘Être féministe’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (maart 1975), 3-4.

¹¹⁴ ‘Statuts’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1974), s.f.

kwam uit een burgerlijk katholiek gezin en droeg zelf de christelijke waarden hoog in het vaandel. Dit belette haar niet te strijden voor de gelijkwaardigheid van de vrouw, ook al bracht dit haar soms in strijd met haar geloof.¹¹⁵ Dat zij zich dus kritisch opstelde ten opzichte van het socialisme valt niet te verwonderen. Eveneens katholiek geëngageerd was Hedwige Poulet. Poulet droomde ervan te studeren, maar werd hierin belemmerd door een conservatieve familie. Uiteindelijk zou ze toch naar de Katholieke Universiteit van Leuven trekken en behaalde ze haar doctoraat in de geschiedenis in Parijs. Poulet ijverde voornamelijk voor de sociale zekerheid van de vrouw, zowel op de arbeidsmarkt als in de ziekenzorg. Zij had dus een sociaal profiel en werd na een carrière op het ministerie van Werkgelegenheid en Arbeid, waar ze deel uitmaakte van de Commissie Vrouwenarbeid, hoofdredactrice van *En Marche*, het blad van de christelijke mutualiteiten.¹¹⁶ In het sterk verzuilde België is dit een duidelijke indicatie van haar affiliatie met de christelijke zuil. Aan de andere zijde van het spectrum bevonden zich Nadine Plateau en Fanny Filosof, beide actief bij het tijdschrift *Cahiers Marxistes*. Opvallend is daarbij dat beide vrouwen zich actief inzetten voor het abortusrecht. Een strijd waarbij Fanny Filosof zich openlijk tegen de Christelijke Volkspartij (CVP) keerde.¹¹⁷ Poulet, Van Rokeghem en Denis waren bovendien actief bij *les Cahiers du Grif*, een tijdschrift dat onderzoek deed naar gender en feminisme en zich tot doel stelde vrouwen hierover te informeren. Zij hechtten veel belang aan het pluralistisch karakter van hun uitgave. Het vrouwenhuis profileerde zich als politiek neutraal en was pluralistisch in zijn bestuur, maar in individuele artikels ging die houding soms verloren.¹¹⁸ Daarnaast was geen enkel bestuurslid van het Maison politiek actief, al waren zij goed gekend in het milieu.

Een van de eerste twee groepen die zich vestigden in het Maison des Femmes was het Centre de Formation à la Responsabilité Politique. Zij wilden vrouwen basiskennis over het functioneren van de instituties bijbrengen en organiseerden daartoe lessen en debatten. Enerzijds was er dus wel geloof in de noodzaak van

¹¹⁵M. KYMPERS, 'Archief- en Onderzoekscenrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG-Carhif)', *Contemporanea*, 2 (2016). Online via: <http://www.contemporanea.be/nl/article/2016-2-avg-carhif>.

¹¹⁶J. AUBENAS, S. VAN ROKEGHEM en J. VERCHEVAL-VERVOORT, *Des femmes dans l'histoire en Belgique, depuis 1830*, 240.

¹¹⁷J. DETOBER, 'Les femmes décident', *Revue Politique* (1 oktober 2005). Online via: <https://www.revuepolitique.be/les-femmes-decident/>, *Cahiers Marxistes*, 'Nadine Plateau', *Cahiers Marxistes*, 'Fanny Filosof'.

¹¹⁸V. D'HOOGE, 'Een korte historiek van de cahiers du grif', *Feministische overleveringen*, 1 (2011), 24-27.

kennis over het politieke systeem, anderzijds stelden de vrouwen dat het feminisme niet mocht vervallen in louter oppervlakkige hervormingen van dat systeem. Het uiteindelijke doel was de verandering van de maatschappij als geheel en het vrouwenhuis moest daarvoor de basis vormen.¹¹⁹ De enige politieke partij die aan bod komt in het *Bulletin* is dan ook de VFP/PFU die in 1976 een vorming kwam organiseren in het vrouwenhuis op vraag van een niet nader genoemde bezoeker. De partij gaf zelf aan dat ze last ondervonden van hun *“image d’intolérance et d’incompréhension”* en met de bijeenkomst in het Maison wilden ze dit imago doorbreken.¹²⁰ De VFP kwam echter niet zonder meer aan het woord. Hun eigen verslag van de vergadering werd namelijk gevolgd door een opiniestuk door een zekere Anita die het gesprek bijwoonde. Zij zag inderdaad het belang in van een revolutionaire partij, maar stelde zich aan het einde van haar beschouwing toch één belangrijke vraag: *“pourquoi adopter la forme du ‘parti’, un mouvement ne pourrait-il accomplir la même action?”*.¹²¹

Anita raakt hiermee aan de fundamentele discussie die woedde binnen het feminisme: moest de vrouwenbeweging zich inpassen in de bestaande structuren en dus integreren binnen de maatschappij of moest zij zich hier net radicaal tegen afzetten?¹²² Zoals het openingscitaat van dit hoofdstuk aangaf, waren het in het Maison kritische stemmen tegenover links aanwezig. Die kritiek uitte zich anderzijds ook tegen de rechterzijde van het spectrum. Toen in 1978 een anonieme groep affiches verspreidde met daarop de boodschap *“Le fascisme renaît: il faut l’avorter”* steigerden de vrouwen van het Brusselse huis om drie redenen. Ten eerste vonden zij het niet acceptabel dat het feministische logo – de opgestoken vuist – op de affiches gedrukt stond naast het fascistische embleem, ten tweede mocht het woord abortus volgens hen niet in de zin van “moord” gebruikt worden en ten derde was het verkeerd om te spreken vanuit “de feministische beweging” omdat elke groep haar eigenheid had.¹²³

Het Maison des Femmes distantieerde zich dus van zowel links als (extreem)rechts, maar eveneens van de neutrale VFP. Toch verloren de vrouwen hun

¹¹⁹ ‘Être féministe’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (maart 1975), 3-4 en DENIS, ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

¹²⁰ ‘Réunion PFU’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli/augustus 1976), 1.

¹²¹ ‘Quelques réflexions d’Anita après la réunion avec le PFU’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli/augustus 1976), 2-4.

¹²² HOOGHE, ‘Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992’, *De Nieuwe Maand*, 15-16.

¹²³ ‘Le fascisme renaît: il faut l’avorter’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november, 1978), 11.

geloof in het democratische ideaal niet geheel. Zo schreven ze in november 1977 een open brief aan de senaat om zo de abortuskwestie nogmaals onder de aandacht te brengen.¹²⁴ Daarnaast riep het *Bulletin* haar lezeressen op om in aanloop naar de verkiezingen van 1976 haar burgemeesters en schepenen aan te schrijven over de wet van 1 juli 1974 die vrouwen meer rechten moest verlenen, maar slecht werd toegepast. Over diezelfde wet wilden zij een parlementaire vraag laten stellen.¹²⁵ Op deze actie na ondervond het *Bulletin* weinig invloed van verkiezingstijden. De jaargangen die samenvallen met verkiezingsjaren zijn niet uitgesproken meer of minder politiek dan andere jaren. Enkel in 1976 maken de vrouwen expliciete vermelding van de gemeenteraadsverkiezing. Wel publiceerden ze in het nummer van april 1975 het volgende neutrale advies: “*Les édiles communaux seront jugés par les électrices – soulignons qu’elles sont la majorité- sur les initiatives prises au niveau local pour créer une infrastructure capable de rendre la vie des femmes plus humaine (crèches, garderies, services, heures d’ouverture des services publics, homes du troisième âge).*” Het *Bulletin* roept vrouwen zo op om bij het uitbrengen van hun stem rekening te houden met de maatregelen die hun lokale besturen genomen hebben die de levenskwaliteit van de vrouw verhoogd hebben. De vrouwen stonden dus niet achter de manier waarop er aan politiek gedaan werd, noch achter de personen die aan politiek deden, maar verwierpen het systeem op zich niet. De feministes van de tweede golf hadden kritiek op politiek, maar recupereerden het tegelijkertijd.¹²⁶

Hoe graag het Maison des Femmes zich ook als politiek neutraal profileerde, zij waren niet geheel politiek onafhankelijk. Hoewel ze aanvankelijk opstartten zonder subsidies kregen zij wel meteen een huis ter beschikking van de gemeente Sint-Joost. Verantwoordelijk voor die beslissing van burgemeester Guy Cudell, lid van de Parti Socialiste (PS) en uitgesproken feministisch ingesteld. De neutraliteit van het Maison des Femmes ten opzichte van de socialistische partij kan dus in vraag gesteld worden, hetgeen ook binnen het vrouwenhuis gebeurde. Denis en Van Rokeghem geven echter in hun overzichtswerk *Le féminisme est dans la rue* aan dat zij de afhankelijkheid van gemeentediensten niet als beperkend ervaarden.¹²⁷ Daarnaast bleef het vrouwenhuis niet louter op basis van giften bestaan zoals in het prille begin

¹²⁴ ‘Lettre ouverte’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november, 1977), 24.

¹²⁵ ‘Loi de 1/07/1974’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli/augustus 1976), 5-6.

¹²⁶ PHILLIPS, ‘Introduction’, *Feminism and Politics*, 4.

¹²⁷ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 156.

het geval was. Na verloop van tijd ontvingen zij subsidies van zowel de gemeente, de provincie, als het Ministerie van Cultuur en niet nader vernoemde “Andere Ministeries”.¹²⁸ Hoewel dit op het eerste zicht misschien geen politieke binding impliceert maakt dit wel dat de organisatie afhankelijk was van de welwillendheid van de politiek om hen verder te ondersteunen. In een recent interview haalt ook activiste Nadine Plateau aan dat de overheidssteun via subsidies in die tijd bepaalde welke discriminatie als problematisch gezien werden en dus ondersteuning verdienden en welke niet.¹²⁹

B. Amsterdam

Het Amsterdamse vrouwenhuis hanteerde een heel collectivistische visie. Het valt dus niet, zoals bij het Maison des Femmes, te achterhalen wie de bezielsters van het project waren. De *Vrouwenkrant* werkte bovendien met een heel wisselende redactie. De vergaderingen vonden op een vaste dag plaats in het vrouwenhuis, al bleef die dag niet stabiel doorheen de tijd, en iedereen die wilde meewerken was welkom. Ook de artikels werden niet individueel gesigneerd. Deze manier van werken kwam voort vanuit het idee dat de ervaringen van de schrijfsters onderling inwisselbaar waren met die van elke vrouw.¹³⁰ Omdat de vrouwen achter het vrouwenhuis niet op de voorgrond traden is het moeilijk om hun politieke visie te achterhalen. Desalniettemin stelde het vrouwenhuis aan de Herengracht zich op politiek vlak een stuk minder neutraal op dan haar Brusselse zustergroep. Ten eerste huisvestte zij namelijk de fem-soc beweging. Binnen het feminisme was de fem-soc beweging de linkse, antikapitalistische stroming. Fem-soc was bovendien tegen integratie in het partijpolitieke systeem en wilde dat de vrouwenbeweging zich zelfstandig ontwikkelde. Zij zocht wel steun bij de arbeidersbeweging omdat volgens fem-soc de klassenstrijd en de feministische strijd bij elkaar aansloten. Bovendien waren zij actieve pleitbezorgers van het recht op abortus.¹³¹ In het Vrouwenhuis had fem-soc haar dagelijkse werking maar organiseerde zij eveneens fem-soc dagen en internationale conferenties.¹³²

¹²⁸ ‘Bilan financier’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1976), 9.

¹²⁹ Z. ASSUMANI, ‘Nadine Plateau, féministe de la rencontre’, *Axelle Magazine* (januari/februari 2018), 62.

¹³⁰ ‘De beweging in vrouwenkranten’, *Vrouwenkrant* (dec/jan 1978/79), 25.

¹³¹ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, ‘Fem-Soc beweging’, 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/399-fem-soc-beweging>). Geraadpleegd op 12 april 2018.

¹³² ‘Uit het Vrouwenhuis’, *Vrouwenkrant* (maart 1977), 21-22.

Bovendien vermeldde de *Vrouwenkrant* dat de verkooppunten van het blad bestaan uit vrouwenboekhandels en linkse boekhandels.¹³³

Met partijpolitiek zelf hadden de Nederlandse vrouwen echter hetzelfde probleem als hun Belgische collega's: het is contradictorisch om te proberen integreren in een systeem dat je als fundamenteel onderdrukkend beschouwt. De *Vrouwenkrant* pleitte dan ook voor een diepgaande verandering van maatschappelijke structuren. Toch lieten ook zij de partijpolitiek niet geheel aan zich voorbijgaan. Ze keren zich namelijk expliciet tegen de liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en het confessionele Christen-Democratisch Appèl (CDA). In reactie op hun standpunt tegen abortus riep het vrouwenhuis op om affiches te plakken tegen beide partijen. Bovendien gaf de *Vrouwenkrant* haar lezeressen stemadvies mee. Het ging hier niet om een partijpolitiek neutrale richtlijn: ten eerste riepen zij begrijpelijkerwijze op om voorkeursstemmen uit te brengen voor vrouwen, ten tweede suggereerde de redactie dat "vrouwen altijd meer gebaat geweest [zijn] bij een linkse partij dan bij een andere".¹³⁴ De *Vrouwenkrant* verhulde haar voorkeur voor links niet. Mogelijks droegen de confessionele, meestal conservatieve, partijen in het Nederlandse collectieve geheugen ook in de jaren zeventig nog hun verzet tegen het vrouwenstemrecht met zich mee.

De *Vrouwenkrant* gaf bovendien uitgesproken kritiek op het overheidsbeleid. Zo vinden zij bijvoorbeeld dat het woningbeleid zich te veel focuste op het klassieke kerngezin, een situatie die volgens de vrouwen niet meer de norm was. Daarnaast bekritiseerden ze het emancipatiebeleid van de overheid. De Nederlandse overheid voerde een veel concreter emancipatiebeleid dan de Belgische, maar dit was geen beleid waarin de vrouwen van het Vrouwenhuis zich konden vinden. Zo schreven zij in 1977: "Het bevalt de overheid allermint dat zij zo weinig zicht heeft op wat vrouwen in vrouwenhuizen aan het doen zijn. De overheid weet niet hoeveel vrouwen er komen, uit welke laag van de bevolking zij komen, of het getrouwde gescheiden, lesbische (sic), jonge of oude vrouwen zijn."¹³⁵ De overheid wenste dus meer controle uit te oefenen over de werking van de vrouwenbeweging. De *Vrouwenkrant* beschouwde die bemoeienis als ongewenst en zelfs ronduit "griezelig".¹³⁶ Het overheidswerk hield in

¹³³ 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (april 1977), 22.

¹³⁴ 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (mei 1977), 27.

¹³⁵ 'Emanciperen met de overheid', *Vrouwenkrant* (dec/jan 1978/79), 26.

¹³⁶ Ibid.

dat zij regionale emancipatiebureaus oprichtte waar betaalde krachten klachten van vrouwen over eventuele discriminatie behandelden. Overkoepelend was er een landelijk vrouwenbureau dat het coördinatiepunt moest zijn voor de regio's. De vrouwenbeweging zag deze institutionalisering echter als een excuus voor de inperkingen van de feministische actievoering. Zij vreesde namelijk dat de overheid hun beweging wilden laten passen in het verafschuwde "systeem". Bovendien zou elke vereniging die subsidies ontving van overheidswege controle op haar werking krijgen, hetgeen de schrijfsters van de *Vrouwenkrant* een afschrikwekkend idee vonden.¹³⁷

Het Amsterdamse vrouwenhuis droeg het idee van autonomie hoog in het vaandel. Zij hadden hun huis ander dan de Belgische vrouwen niet via het reguliere circuit verkregen, hoewel ze dat wel geprobeerd hadden, maar kraakten het pand op de Nieuwe Herengracht vanaf 1973. De gemeente probeerde meermaals huur te eisen van de vrouwen maar slaagde er nooit in die ook effectief te innen.¹³⁸ Eenmalig kreeg het Vrouwenhuis een subsidie van tienduizend gulden van een instantie die niet verder gespecificeerd werd dan "de overheid". Vermoedelijk ging het niet om de stad Amsterdam, waarmee het Vrouwenhuis permanent in conflict was door hun gebruik van het kraakpand, maar wel om een ministeriële instantie. Daarna besloot het vrouwencollectief echter dat zij onafhankelijk wilden opereren.¹³⁹ Het huis draaide op vrijwilligers, leefde van giften en vroeg een bijdrage van alle groepen die zij huisvestte.¹⁴⁰ Deze strategie leek te werken, want in tegenstelling tot het *Bulletin de la Maison des Femmes* maakt de *Vrouwenkrant* geen melding van financiële problemen. Wel leidde de wens tot onafhankelijkheid tot conflict met de andere Nederlandse vrouwenhuizen. Samen zetelden zij in het LOV, het Landelijk Overleg Vrouwenhuizen, waar de verschillende vrouwengroepen poogden het eens te worden over de krachtlijnen van hun beweging. Dit doel verdween echter naar de achtergrond toen het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) alle organisaties die zij subsidieerde wilde controleren. Tot die organisaties behoorden verschillende vrouwenhuizen in Nederland en het LOV zelf. Het Amsterdamse vrouwenhuis pleitte er echter voor om af te stappen van het subsidiebeleid en het zonder overheidsgelden te proberen redden. Dit zou voor het Amsterdamse huis geen grote verandering

¹³⁷ 'Wiens brood men eet, revolutie met subsidie', *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 19-20.

¹³⁸ 'Vrouwenhuis Amsterdam', *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1977), 26.

¹³⁹ 'Geschiedenis van het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (februari 1976), 2.

¹⁴⁰ 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (december 1976), 25-26.

betekenen aangezien de vrouwen hun werking al voerden zonder geïnstitutionaliseerde steun. Voor de andere groepen daarentegen zou een subsidieeloos bestaan echter een zware financiële aderlating betekenen. Het conflict liep hoog op en de Amsterdamse feministes staken hun ergernis voor hun collega's niet onder stoelen of banken. Zo stelden zij dat ze de indruk hadden "*dat bijna alle beschikbare vrouwkracht [werd] besteed aan de subsidiekwestie*".¹⁴¹ Uiteindelijk haalde het Vrouwenhuis dan toch haar gelijk en werd besloten af te zien van de overheidssubsidies om zo het ministerieel onderzoek te ontlopen.¹⁴²

Het Amsterdamse vrouwenhuis hechtte veel meer aan haar onafhankelijke positie dan het Brusselse. In beide huizen was de eerste doelstelling een persoonlijke emancipatie, waarmee de vrouwen bedoelden dat ze streefden naar een persoonlijke reflectie, verdieping en uitwisseling. De focus was dus niet, zoals bij groepen als PAG en VFP, politiek.¹⁴³ Het verschil was dat waar de vrouwen in Brussel er naar streefden dit vanuit een pluralistische optiek te doen de Amsterdamse groep het linkse gedachtengoed niet schuwde. Bovendien plaatsten de Amsterdammers zich in de autonome tak van de vrouwenbeweging en ageerden zij actief tegen de visie van bijvoorbeeld Joke Kool-Smit die pleitte voor politieke participatie van vrouwen.¹⁴⁴ Toch zorgde ook hier het politieke aspect voor discussie en vonden sommige vrouwen de groepen in het huis net niet politiek genoeg.¹⁴⁵

¹⁴¹ 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (november/december 1978), 20.

¹⁴² 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 38.

¹⁴³ ROMEYNS, *Het feministische geheugen*, 30.

¹⁴⁴ 'Liever gyn dan andries', *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 13.

¹⁴⁵ 'Interview met een praatgroep', *Vrouwenkrant* (oktober, 1972), 7.

3. Politiek versus ideologie

A. Geen feminisme zonder socialisme?

“Pas de féminisme sans socialisme, pas de socialisme sans féminisme”

Deze veelgehoorde slogan van de tweede feministische golf sierde de hal van het Brusselse vrouwenhuis aan de Rue du Méridien.¹⁴⁶ De prominente plaats van de woorden in het huis doet vragen rijzen over het pluralistische karakter van het Maison des Femmes en dat deed het ook toen Marie Denis de zin vermeldde in haar beschrijving van het vrouwenhuis in 1975. In het volgende nummer van het *Bulletin* bracht de redactie namelijk nuance aan: *“À propos de l'article ‘La Maison des Femmes’, qui a paru dans le bulletin de mai 1975: lorsque nous écrivons ‘pas de féminisme sans socialisme, pas de socialisme sans féminisme’, il est bien entendu que nous ne parlons pas d'un parti politique déterminé mais bien du projet de société où chacun(e) aurait sa place dans un monde réellement démocratique.”* De Brusselse vrouwen maken bijgevolg een duidelijk onderscheid tussen de socialistische partij en het links-socialistische gedachtegoed. Dit indiceert dat de manier waarop de vrouwenhuizen zich positioneerden op het partijpolitieke veld geen uitsluitel geeft over hun ideologische overtuigingen.

Hellemans en Hooghe beschrijven de nieuwe sociale bewegingen, waartoe zij de tweede feministische golf rekenen, in drie fases. De eerste fase noemen zij de ontstaansfase en plaatsen zij in de tweede helft van de jaren zestig. Massaconsumptie en democratie raakten ingeburgerd en een veelkoppige beweging van na-oorlogse jongeren staat op. Die jonge activisten concentreerden zich op de democratisering van de maatschappelijke structuren die zij verouderd vonden en spraken over autonomie en ontvoogding. In een tweede fase vormden zich de sectoriële bewegingen waartoe ook de vrouwenhuizen behoorden. Zij richtten zich tegen ‘het systeem’. Het ging hierbij om gesegregeerde organisaties die zich toch verbonden voelden door een hybride soort basisdemocratisch links-socialistisch denken. In een derde en laatste fase, die zich in de jaren 1980-1990 voltrok, verminderde volgens Hooghe en Hellemans het felste anti-systeemdenken en brokkelde de links-socialistische oriëntatie af. Als de vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam dit patroon volgen, wil dat zeggen dat zij op het moment waarop zij hun tijdschriften uitgaven links-socialistisch georiënteerd

¹⁴⁶ M. DENIS, ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

waren. Volgens Hellemans en Hooghe zijn een links gedachtegoed en een socialistische partijpolitiek echter niet noodzakelijk met elkaar verbonden. Het ging volgens hen om vagere waarden zoals sociale gevoeligheid en rechtvaardigheid.¹⁴⁷

Al in 1918 zwol de discussie over het feminisme binnen de socialistische beweging aan. De suffragettebeweging kon na de Tweede Wereldoorlog in de meeste landen op haar lauweren rusten: het vrouwenkiesrecht was verkregen. De activisten stelden zich daarop de vraag of zij hun discours moesten omvormen naar een humanistische in plaats van louter feministische stellingname en hun werkveld dus moesten verschuiven naar het mensenrechtenactivisme in het algemeen. Het was daarbij de socialistische strekking die het feminisme op zich te beperkend vond.¹⁴⁸ De lijn tussen socialistisch feminisme en haar marxistische variant was bovendien dun en de marxistische ideologie in het bijzonder liet weinig ruimte voor feministische denkkaders. De focus binnen het marxisme ligt namelijk op het onderscheid tussen productie en reproductie waarbij reproductie zo breed geïnterpreteerd wordt dat het alles omvat wat de vrouw (de reproductie-eenheid) doet om de man (de productie-eenheid) ten dienste te staan. In de marxistische visie is het inderdaad belangrijk om de maatschappijstructuren omver te werpen, maar het is daarvoor ook van belang dat iedereen zijn plaats in het productieproces inneemt. Daarenboven zagen de marxisten de emancipatie van de vrouw niet als primordiaal op de weg naar de socialistische wereldrevolutie. Feministes als de Canadese Shulamith Firestone, grondlegger van de tweede feministische golf, probeerden echter toch het feminisme in de marxistische theorie te laten passen. Zo geloofde Firestone dat de emancipatie van vrouwen en kinderen de eerste stap was naar een egalitaire maatschappij.¹⁴⁹

Hetzelfde fenomeen deed zich voor in Brussel en Amsterdam, waar de vrouwen zich ondanks de vrouwonvriendelijke marxistische dogma's toch met die beweging gingen identificeren. Zo plaatsten zij zich in dezelfde strijd als de arbeiders, die ook het patriarchale juk van zich af moesten werpen.¹⁵⁰ Bovendien omschreven zij hun strijd in marxistische termen, waarbij ze naar vrouwen verwezen als het "reserveleger" van

¹⁴⁷ HELLEMANS en HOOGHE, 'Veel volk, niet zo veel macht', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 10-14.

¹⁴⁸ OFFEN, *European feminisms 1700 - 1950: A political history*, 341.

¹⁴⁹ EVANS, *Feminist theory today: an introduction to second-wave feminism*, 108-109.

¹⁵⁰ 'Waarom alleen vrouwen', *Vrouwenkrant* (oktober 1972), 2 en 'Organiseren tot verzet', *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 33.

de arbeid.¹⁵¹ Daarnaast omschreven de vrouwen het kapitalisme als oorzaak van hun problemen en onderdrukking. Zij zagen het namelijk als hun taak om te onderzoeken “*comment le capitalisme a utilisé et utilise à son profit le patriarcat, comment l'idéologie dominante perpétue l'infériorisation des femmes.*”¹⁵² Volgens politicologe Iris Marion Young is de dualiteit patriarchaat-kapitalisme dan ook de enige manier waarop het marxisme kon standhouden binnen de feministische beweging. Enerzijds streed het marxisme namelijk tegen het kapitalisme, dat verantwoordelijk was voor de onderdrukking op basis van klasse en zo het patriarchaat ondersteunde. Het patriarchaat was dan weer schuldig aan de onderdrukking van de vrouw, en dat was waar de feministische groepen tegen wilden ageren. Voor de oorspronkelijke marxisten was het aspect gender echter slechts een minimale toevoeging aan de algemene klassenstrijd, terwijl de vrouwen gender als het primaire actiepunt zijn gaan beschouwen.

De vrouwen waren zich weldegelijk bewust van hun moeizame verstandhouding met het socialisme. In een opiniestuk klaagde de Brusselse Nadine aan dat de socialistische partijen hun eigen dogmata verwierpen door het feminisme niet of te weinig te ondersteunen. Desalniettemin bleef zij geloven in het socialistische project: het doel blijft namelijk een socialistische maatschappij opbouwen. De socialistische partij was daarbij echter het spoor bijster en moest terug op het rechte pad gebracht worden.¹⁵³ Er kwam bovendien kritiek op de socialistische staten die nog steeds geen betere positie voor de vrouw tot stand gebracht hadden. Dit falen weten de vrouwen echter aan het kapitalisme dat nog steeds aanwezig was.¹⁵⁴ Hoewel de activistes aanvoelen dat het geïnstitutionaliseerde, politieke feminisme hen in de steek laat, dekken zij de gebreken van links denken met de mantel der liefde toe. De *Vrouwenkrant* en het *Bulletin des Maison des Femmes* ondersteunen zo de theorie van Marc Hooghe. Hij stelt namelijk dat hoewel de individuen in de vrouwenbeweging links-progressief ingesteld waren, de linkse partijen weinig interesse toonden voor deze doelgroep. Dit versterkte de vrouwenbeweging in haar anti-politieke houding.¹⁵⁵

¹⁵¹ ‘Vrouw zijn is een beroep’, *Vrouwenkrant* (mei 1977), 9.

¹⁵² ‘Autocritique’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1976), s.f.

¹⁵³ ‘Féminisme structures socialisme marginalisation’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1978), 12-13.

¹⁵⁴ ‘Les pays socialistes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (december 1975), 2.

¹⁵⁵ HOOGHE, ‘Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992’, *De Nieuwe Maand*, 20-21.

Tenslotte valt op dat de Brusselse vrouwengroep, hoewel partijpolitiek neutraler dan de Nederlandse dames, ideologisch gezien het marxisme vaker in positieve zin vermeldde. Zij geven zelf aan dat de Zuid-Europese landen zich meer met het marxisme identificeren dan de Noord-Oost-Europese bewegingen. Aangezien de Brusselse groep Franstalig was, zou dit te wijten kunnen zijn aan hun grotere affiniteit met de Romaanse taalgebieden.¹⁵⁶

Dat de vrouwenbeweging politiek en ideologie los van elkaar zag, lijkt verwonderlijk. Ideologie is namelijk de drijvende kracht achter politiek. Zonder ideologische tegenstellingen verliest het politieke veld haar dynamiek en de democratie haar waarde.¹⁵⁷ Toch moeten partijpolitiek en ideologie daarom niet aan elkaar gelijkgesteld worden. Zo stelde Daniel Bell in 1962 dat Westerse democratieën het einde van de ideologie hadden bereikt. Hij zag geen significante bewegingen meer die ijverden voor een totale maatschappelijke verandering en vond bijgevolg dat de samenleving ontdaan was van ideologie. Die verandering was volgens Bell een gevolg van het ontstaan van de welvaartsstaat, die streefde naar economische groei en een zo groot mogelijk welbehagen bij alle burgers.¹⁵⁸ Dat zulke uitspraken mogelijk zijn, wil dus zeggen dat politiek en ideologie niet hetzelfde zijn. Desalniettemin is die ontkoppeling niet onproblematisch. De vrouwen van de tweede golf pleitten voor het doorbreken van de schotten tussen de private sfeer, de sfeer van het huishouden en de familie, en de publieke sfeer, waar het politieke systeem deel van uitmaakt.¹⁵⁹ De feministes zagen de publieke en private sfeer als onlosmakelijk verbonden, omdat de onderdrukking van de vrouw uit beiden voortkwam. Zij wilden dus af van de dichotomie tussen politiek, private sfeer en ideologie om zo te komen tot een geheel nieuwe samenlevingsvorm. Om tot die verhoopte eindfase te komen proclameerden de vrouwen dat alles politiek was, maar als alles politiek is, is het contradictorisch om aan te nemen dat ideologie dat niet is. Ideologie wil immers een totaalgedachtegoed creëren dat de ideale samenleving verbeeldt.¹⁶⁰ Als de hele samenleving politiek is, moet ideologie dat per definitie ook zijn. Tegelijkertijd staat het ontbinden van de drie-eenheid politiek, private sfeer en ideologie ook net wel toe om politiek en ideologie als twee verschillende entiteiten te zien. Hoewel de redenering van de

¹⁵⁶ 'Nous nous internationalisons', *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli/augustus 1977), 25.

¹⁵⁷ J. SCHWARZMANTEL, *Ideology and Politics*, Londen, 2008, 13.

¹⁵⁸ *Ibid.* 10.

¹⁵⁹ Zie ook: 1.A: Een mannenwereld.

¹⁶⁰ SCHWARZMANTEL, *Ideology and Politics*, 25.

vrouwenbeweging van de tweede golf dus wankel is, hoeft zij niet in haar geheel verworpen te worden.

B. Structuur zonder hiërarchie

“Feminisme betekent meer dan je solidair voelen en protesteren. Feminisme betekent verzet. Revolutie!”¹⁶¹

Zo sloot de *Vrouwenkrant* in 1979 haar artikel ‘Organiseren tot verzet’ af. Dit links-revolutionaire gedachtengoed van het vrouwenhuis reflecteerde zich ook in de organisatie van de vereniging. De Amsterdamse vrouwen wilden hun organisaties runnen zonder leidersfiguren, zelfs niet als die leidersfiguren informeel opstonden. Leiderschap zou namelijk al snel onderdrukkend kunnen werken en onderdrukking was de grote vijand van de feministische beweging. De ideale samenlevingsvorm was volgens de vrouwengroep gebaseerd op solidariteit.¹⁶² Hun organisatievorm moest dan ook anders zijn dan die van de klassieke linkse bewegingen die nog steeds gedomineerd werden door actievoerders van het mannelijke geslacht. Hoewel anarchistisch van opzet pleitte het Vrouwenhuis toch voor een overkoepelende organisatie binnen de feministische beweging. Dit was volgens hen noodzakelijk om van een echte beweging te kunnen spreken. Een individu had duidelijke strijdpunten nodig om op te kunnen terugvallen in tijden van twijfel en een grote groep kon haar eisenpakket verder brengen dan een conglomeratie van kleine groepjes. Toch haalde alleen een gemeenschappelijk programma opstellen niets uit, zo was de overtuiging: de organisatie moest van vrouwen zelf komen. De vrouwen moesten zichzelf “als een prettig gezelschap” gaan erkennen, een gezelschap waarin niet alleen actiepunten gedeeld werden maar ook goede en slechte dagen, plezier en verdriet.¹⁶³ *“Ook nu willen we lol, anders houden we het niet vol.”¹⁶⁴*

Daarnaast lag de nadruk op collectiviteit, de gemeenschap boven het individu. De vrouwen deelden de verantwoordelijkheid voor het slagen van hun missie en het doen lopen van hun organisatie. Iedereen kreeg daartoe ook medezeggenschap en gelijke toegang tot informatie en hulp vanuit de groep. Bovendien was er ook naar andere groepen toe geen vaste vertegenwoordiging.¹⁶⁵ Wanneer een overkoepelende

¹⁶¹ ‘Organiseren tot verzet’, *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 36.

¹⁶² ‘Praten en zwijgen’, *Vrouwenkrant* (juni 1972), 8-9.

¹⁶³ ‘Organiseren tot verzet’, *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 35.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

vergadering van eender welke aard plaatsvond, ging telkens een andere vrouw daar de mening van het Vrouwenhuis uitdragen. Kortom, zij deden er alles aan om een monopolisering van macht te voorkomen. Ook wat betreft strategieën tot emancipatie laten de feministen van het Vrouwenhuis alles wat individualistisch is links liggen. Het ging dan om bijvoorbeeld psychologische behandelingen of assertiviteitstraining.¹⁶⁶ De basis voor de werking van de vrouwenhuizen waren namelijk de praatgroepen. In die gesprekken stond het uitwisselen van ervaringen en de herkenning centraal. De deelnemende vrouwen moesten net het gevoel krijgen dat ze níét alleen waren met hun problemen. De keuze voor een individuele behandeling lag dus niet in lijn met de doelstellingen van de vrouwenhuizen. De persoonlijke bewustwording zou zo leiden tot een collectieve bewustwording, zodat de vrouwen hun stem met meer kracht konden laten horen.¹⁶⁷ Bovendien ageerden zij tegen Man-Vrouw-Maatschappij, dat zich uitdrukte voor een integratie in het politiek en maatschappelijk systeem.¹⁶⁸ Actievoeren gebeurde in het Vrouwenhuis door protest, al kon dat protest verschillende vormen aannemen: manifestatie, pamfletten, affiches, boeken of opiniestukken.¹⁶⁹

De manier waarop het bestuur van het Brusselse vrouwenhuis georganiseerd was, was daarentegen meer praktisch en niet zozeer ideologisch gestoeld. Hoewel ze zelf stellen dat zij in hun organisatie het hiërarchische systeem waarvan vrouwen in de maatschappij zo veel last ondervonden impliciet afwezen, waren zij in tegenstelling tot het Nederlandse Vrouwenhuis wel een officiële vzw met een geregistreerd bestuur. Dat bestond uit de zes hierboven besproken vrouwen. Deze vrouwen waren dan wel wettelijk verantwoordelijk, dit gaf hen, zo stelden zij zelf, geen extra macht. Zij verklaarden hun keuze voor een vaste organisatievorm vanuit een pragmatisch perspectief: dit was nodig om het Maison des Femmes te laten werken op organisatorisch en juridisch vlak. Waar de Amsterdamse vrouwen bovendien visiematig louter op vrijwilligers beroep deden, konden de Brussels vrouwen rekenen op medewerkers van het “plan Spitaels”, het plan van minister Guy Spitaels dat de werkloosheid wilde tegengaan door langdurig werklozen aan gunstige tarieven voor

¹⁶⁶ ‘Radikale therapieën’, *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 4.

¹⁶⁷ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 56-57.

¹⁶⁸ ‘Liever gyn dan andries’, *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 13.

¹⁶⁹ ‘Organiseren tot verzet’, *Vrouwenkrant* (juli/augustus 1979), 35.

vzw's in te schakelen.¹⁷⁰ Desalniettemin claimden de bestuursleden dat de afwijzing van institutionalisering inherent was aan het feminisme. Hetgeen gezien hun organisatievorm en het feit dat zij in een via de gemeente verkregen huis resideerden op zijn minst lichtelijk contradictorisch genoemd kan worden.¹⁷¹

Dit opmerkelijke verschil in organisatievorm valt te verklaren door een verschillende nuance in het ideologisch karakter van de vrouwenhuizen. De Belgische sociale bewegingen van de jaren zestig en zeventig keerden zich in principe niet af van het politieke establishment. Zij streefden dan wel naar autonomie maar geloofden wel nog de werking van de staat zoals zij was. Ze geloofden dat politiek in grond gemeenschapsstichtend moest zijn en dat binnen de politieke gemeenschap maximale individualisatiekansen voor ieder persoon moesten liggen. Het ideaal was daarbij een directe democratie, die het meest geschikt was om het wezen en de fundamentele noden van de mens aan bod te laten komen. Als er toch vertegenwoordiging moest zijn, zoals de vrouwen van het Maison des Femmes geloofden, moesten de vertegenwoordigers nauwlettend in de gaten gehouden worden zodat hun macht beperkt bleef. Binnen de bestaande structuren hanteerden zij dus wel een anti-autoritair ideaal.¹⁷² Bovendien bevonden de Belgische feministes zich volgens Marc Hooghe op het ideologische spectrum meer in het centrum dan hun collega's. Dit wijt hij aan hun katholieke achtergrond, een achtergrond die ook in het Maison des Femmes duidelijk aanwezig is, die hen weg van het radicaal-feminisme stuurt en meer doet aansluiten bij liberaal-feministische stromingen.¹⁷³

In Nederland woedden, vooral vanaf de tweede helft van de jaren zeventig, hevige discussies over de beoogde aard van de feministische beweging. Enerzijds was het de antithese 'ik' versus 'wij' die voor conflict zorgde. Eén strekking binnen het Nederlandse feminisme liet het proces van bewustwording achter zich om zich het bewustzijn tot doel te stellen. Onder bewustwording verstonden de vrouwen het onder de aandacht brengen van de problematieken gelinkt aan vrouw zijn. Het doel was daarbij de creatie van maatschappelijk debat en bij individuele vrouwen een

¹⁷⁰ A. MOUTON, 'De ontluisterende economische erfenis van Guy Spitaels', *Trends* (21/08/2012). Online via: <http://trends.knack.be/economie/de-ontluisterende-economische-erfenis-van-guy-spitaels/article-opinion-221807.html>.

¹⁷¹ D. DEVOS, 'Bilan 1973-1979', *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli/augustus 1979), 30-32.

¹⁷² HELLEMANS en HOOGHE, 'Veel volk, niet zo veel macht', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 22-23.

¹⁷³ HOOGHE, 'Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992', *De Nieuwe Maand*, 22.

bewustzijn van hun situatie. Bewustzijn is in dat opzicht een persoonlijke verwezenlijking. Door zich enkel op hun eigen bewustzijn te concentreren, namen de vrouwen afstand van alle activiteiten die de emancipatie van andere vrouwen op het oog hadden. Actie voeren werd een minderwaardig onderdeel van de vrouwenbeweging. Aan de andere zijde bevonden zich de vrouwen die de collectiviteit van het activisme benadrukten.¹⁷⁴ Het is duidelijk dat het Amsterdamse Vrouwenhuis die laatste kaart getrokken heeft. Ten tweede benadrukten ze in hun teksten het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke eigenschappen, waarbij mannelijke eigenschappen zoals autoriteit en leiderschap onderdrukkend zouden werken. De vrouwen van MVM worden omschreven als mannelijk. MVM vertegenwoordigde in haar organisatie alle eigenschappen waartegen het anti-hiërarchisch gestructureerde Vrouwenhuis zich wilde afzetten.¹⁷⁵ Ten slotte ontwikkelde MVM een eigen ideologische kijk, die voor het eerst in het Nederlandse tweede golf-feminisme niet links-geïnspireerd was. MVM pleitte voor een voor iedereen toegankelijk democratisch burgerschap dat bereikt moest worden door middel van een mentaliteitsveranderende strategie die zich zou richten op maatschappelijke instituten als onderwijs, gezin en bedrijfsleven. Het Vrouwenhuis, en bij uitbreiding de hele linksgeoriënteerde afdeling van de vrouwenbeweging, vond deze doelstelling echter niet verregaand genoeg en ijverde voor een omverwerpen van de gehele maatschappijstructuur. Bovendien moest de politieke actie die tot die verandering leidde zélf bestaan uit niet-hiërarchische omgangs- en organisatievormen. Inhoud en vorm van een actie gaan dus samen.¹⁷⁶ Het feit dat de *Vrouwenkrant* geen vaste redactie hanteert is hier een - geslaagd-voorbeeld van. Het tijdschrift van de Dolle Mina's, *Evolutie*, daarentegen slaagde niet in hetzelfde opzet.¹⁷⁷

Het Nederlandse feministische veld werd gedomineerd door een scherpe tegenstelling tussen autonome en geïntegreerde of integrerende vrouwengroepen. De vrouwen uit het Amsterdamse huis moesten zich profileren op dit veld, of voelden zich alleszins geroepen om dit te doen. Ze kozen hierbij voor een linkse profilering waarbij ze zich afzetten tegen het bestaande systeem en weigerden hierin te participeren.

¹⁷⁴ COSTERA MEIJER, *Het persoonlijke wordt politiek*, 278-279.

¹⁷⁵ COSTERA MEIJER, *Het persoonlijke wordt politiek*, 280-281.

¹⁷⁶ Ibid. 132, 143.

¹⁷⁷ Ibid. 148.

Daarmee zetten ze zich dus af tegen organisaties die zich in het centrum oriënteerden, zoals MVM.

4. Conclusie

Om het politieke karakter van de vrouwenhuizen aan de Nieuwe Herengracht en de Rue du Méridien te begrijpen, is het essentieel om te begrijpen dat de vrouwen probeerden een onderscheid te maken tussen partijpolitiek en ideologie. Waarbij politiek een manier van profileren in het maatschappelijk systeem is en ideologie een maatschappelijke visie vertegenwoordigt. De terminologie maakt dit onderscheid echter complex aangezien in deze optiek socialisme niet op dezelfde lijn staat als een socialistische partij. Op ideologisch en politiek vlak was de doelstelling van beide vrouwenhuizen hetzelfde: de maatschappijstructuren werkten onderdrukkend voor vrouwen en moesten daarom in hun geheel herzien worden. Hoe deze doelstelling dan wel te bereiken was, zorgde voor een dualiteit binnen de feministische beweging. Aan de ene zijde van het spectrum bevond zich de radicaal anti-politieke strekking, daar lijnrecht tegenover stonden de vrouwen die zich wilden integreren in het politieke systeem.

Voor België en Nederland tekende deze tegenstelling zich al af ten tijde van de eerste feministische golf, in de negentiende eeuw. De Nederlandse frontvrouw Wilhelmina Drucker verloor door teleurstelling na teleurstelling geleidelijk aan haar geloof in het politieke systeem en gaf uiteindelijk haar politieke neutraliteit op voor een radicale politieke aversie. Isabelle Gatti de Gamond bekleedde aan het einde van haar leven een politieke functie binnen het partijbureau van de Belgische socialistische partij. De Nederlandse vrouwenbeweging was ook in de jaren zeventig nog sterk gepolariseerd rond deze kwestie politiek – anti-politiek, terwijl voor het Belgische feminisme de grens veel minder scherp was afgelijnd. Het Nederlandse Vrouwenhuis positioneerde zich radicaal aan de anti-politieke zijde van dit spectrum, het Belgische huis bevond zich eerder in een centrumpositie. Of het Belgische huis die positie in een meer conflictueuze context, zoals in Nederland het geval was, had kunnen handhaven is echter een andere vraag.

Wat betreft ideologie neigden beide vrouwengroepen naar een marxistische en vooral antikapitalistische maatschappijvisie. Hiermee sluiten zij aan bij de andere sociale bewegingen van hun periode, die allen ijverden voor een meer democratische samenleving. Bovendien bevestigt de linkse ideologie die in combinatie met een

kritische visie op linksgeoriënteerde politieke partijen de stelling van Marc Hooghe dat de individuen van het tweede golf-feminisme dan wel links waren in hun opvattingen maar dat zij door de linkse partijen onvoldoende aangesproken werden. Hooghe stelt dit in hoofdzaak voor de Belgische situatie, maar op basis van de observaties met betrekking tot het Nederlandse Vrouwenhuis gaat deze stellingname op voor het geheel van Lage Landen.

In relatie tot de andere aan politiek gerelateerde strijdpunten binnen de tweede golf positioneerden de vrouwenhuizen zich op drie vlakken verschillend. Ten eerste leunden de Brusselse vrouwen van bij het begin aan bij de integrerende strekking binnen de vrouwenbeweging en participeerden zij in beperkte mate in het klassieke politieke systeem. Hun Amsterdamse zusters daarentegen propageerden de autonomie, tegenover het politieke systeem en tegenover mannen in het algemeen. Deze discussie tekent zich het duidelijkst af in de subsidie-kwestie. Ten tweede lag de nadruk in Amsterdam op de collectiviteit. Hoewel het groepsbelang in Brussel eveneens een grote rol innam, was er meer ruimte voor individuele beleving en positie. Ten slotte was het Amsterdamse Vrouwenhuis aanhanger van het links-radical idee dat de vorm van de actie haar inhoud moest ondersteunen. Dit lijkt een typisch Nederlandse visie te zijn want in het Maison des Femmes percipieerden de feministes hiërarchie en traditionele politiek slechts in beperkte mate als problematisch.

III. Sisterhood is global: de vrouwenhuizen in internationaal perspectief

“As a woman I have no country, as a woman I want no country, as a woman my country is the whole world.”¹⁷⁸

Virginia Woolf schreef het in 1938 al: de toekomst is aan de wereldburgers. In een tijdperk waarin globalisering voor het eerst echt haar plaats in de maatschappij opeiste en dekolonisatie *hot topic* was, zocht de vrouwenbeweging haar plaats over de landsgrenzen heen. Het idee van Virginia Woolf, die de vrouw als een banneling zonder thuis beschreef, werd een topos in de westerse literatuur van de tweede feministische golf. Het verhaal van de vrouwenbeweging van de jaren zeventig laat zich niet schrijven zonder daarbij verder te kijken dan het nationale. Internationale uitwisseling van ideeën en praktijken was essentieel voor haar ontwikkeling en de structuur die de tweede golf uiteindelijk aannam was het resultaat van globale netwerken.¹⁷⁹ ‘*Sisterhood is global*’, zo proclameerden de vrouwen zelf, maar schuilt het gevaar voor wereldburgers niet in het verlies van een heimat, een vaste thuisbasis? Valt een sociale beweging bovendien überhaupt los te zien van de nationale context waarbinnen zij opereert? En hoe groot was die wereld waarmee de feministe van de *seventies* zich verbonden voelde? Waar eindigen en beginnen de zogenaamd wereldwijde netwerken van het activisme?

¹⁷⁸ V. WOOLF, *Three Guineas*, Londen, 1938, 99.

¹⁷⁹ K. BRAIDOTTI, ‘The exile, the nomad, and the migrant. Reflections on International Feminism’, *Women’s Studies International Forum*, 15 (1992), 8.

1. Gender en globalisering

Het proces van globalisering veranderde en bepaalde het uitzicht van de maatschappij in de twintigste eeuw aanzienlijk. Sinds de opkomst van wereldwijde handelsnetwerken in de zestiende eeuw waren globale contacten een feit. De progressie in transport- en communicatiemiddelen vergemakkelijkte en vermenigvuldigde internationale contacten en bij het begin van de twintigste eeuw hadden globale handel en internationale netwerken een hoog niveau bereikt.¹⁸⁰ Twee wereldoorlogen en de Koude Oorlog die een barrière opwierp tussen West en Oost vormden zowel een barrière als een stimulans voor internationale connecties. Daarbovenop leidden de economische en industriële evoluties van het fordisme tot een gigantische wereldeconomie waar massaproductie en massaconsumptie globaal verspreid raakten.¹⁸¹ Ook het transnationaal contact zelf veranderde. Waar voor 1918 internationalisering de bovenhand had, komt globalisering pas daarna op.¹⁸² Onder internationalisering vallen contacten tussen natiestaten en verschillende nationale organisaties. Globalisering vereist echter meer actieve actoren, het is geen top-down proces waarbij de betrokken individuen louter ondergaan. Niet alleen staten en politieke elites spelen een rol, maar ook geëngageerde individuen in internationale organisaties en NGO's.¹⁸³ In het kader van dat sociale engagement ontstond bij de activisten en studenten van de jaren zeventig het geloof in een 'global public opinion', het idee dat sociale bewegingen konden drijven op een internationale solidariteit en vooral: het geloof dat het individu een verschil kon maken.¹⁸⁴

Voor de feministische beweging was internationale samenwerking echter geen nieuw gegeven. In *European Feminisms* stelt Karen Offen dat het feminisme nauw verbonden is met het ontstaan van de natiestaat. De natiestaat gaf de vrouw namelijk rechten of beperkingen in haar burgerschap en bood het kader waarin actievoering

¹⁸⁰ BEYEN en DESTATTE, 'Een ander land, van 1970 tot vandaag', V. DUJARDIN e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, 1558.

¹⁸¹ B. YOUNG, 'Globalization and Gender: a European Perspective', R. BECKER-SCHMIDT, *Gender and Work in Transition*, Wiesbaden, 2002, 49.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ M.M., FERREE, 'Globalization and Feminism. Opportunities and Obstacles for Activism in the Global Arena', A.M TRIPP en M.M. FERREE (red.), *Global Feminism: Transnational Women's Activism, Organizing, and Human Rights*, New York, 2006, 3, 5 en 12.

¹⁸⁴ K. CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity, Third World Agency, Transnational Networks & The Belgian Mobilization for Vietnam and Latin America 1960s-1980s*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Moderniteit en Samenleving 1800-2000, 2013, 350.

plaatsvond. Al sinds de negentiende eeuw verzamelden de vrouwen zich op internationale conferenties. Die bijeenkomsten waren steeds éénmalig en kenden nog geen permanente structuren. Aan het einde van de negentiende eeuw trad voor het eerst institutionalisering op.¹⁸⁵ De eerste internationale samenwerking voor België en Nederland kwam er op initiatief van Wilhelmina Drucker. Aan het einde van de negentiende eeuw assisteerde zij de vrouwenbewegingen in Gent en Antwerpen, die ze aanvankelijk slechts flauwe afkooksels van hun Nederlandse tegenhangers vond. Het was de Gentse Emilie Claeys die haar contacteerde, nadat zij gehoord had over een lezing die Drucker in Amsterdam gegeven had. De verbintenis was echter van korte duur, de socialistische visie van Claeys bleek niet in overeenstemming te brengen met de apolitieke houding van Wilhelmina Drucker en hun wegen scheidden. Desalniettemin bleef de Nederlands-Belgische connectie bestaan. De Nederlandse Nellie van Knol richtte in 1893 samen met Emilie Claeys de *'Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond'* op. Daarnaast schreven Nederlandse en Belgische activistes samen aan het tijdschrift *Evolutie*, maar de uitgave kende nooit veel succes. Uiteindelijk doofde de Nederlands-Belgische alliantie al uit in 1896.¹⁸⁶

Daarnaast hadden de Belgische vrouwen een sterke verbintenis met hun Franse collega's. Zowel het Nederlandse als het Belgische activisme ondervond namelijk invloed van wat Ulla Wikander het 'Franse feminisme' noemt.¹⁸⁷ Het Franse feminisme was een radicale Europese strekking binnen de vrouwenbeweging die zich niet liet beperken door partijgrenzen. Het waren desalniettemin vooral vrouwen met een socialistische of linkse signatuur die ijverden voor meer politieke rechten voor de vrouw en ook streefden naar meer economische gelijkheid. Binnen deze strekking was de *'Ligue belge du Droit des Femmes'* de grootste organisatie.¹⁸⁸ Daarnaast werd in 1902 door de katholieke Belgische vrouwen *'Le Féminisme chrétien de Belgique'* opgericht. Ook deze organisatie kwam er naar Frans voorbeeld en via intieme

¹⁸⁵ L. RUPP, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 99 (1994), 1573.

¹⁸⁶ M. AERTS, M., en M. EVERARD, 'Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), 454-455 en 459-460.

¹⁸⁷ U. WIKANDER, 'International Women's Congresses, 1878-1914: The Controversy over Equality and Special Labour Legislation', M. EDWARDS e.a., *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*, Uppsala, 1992, 11-36.

¹⁸⁸ J. CARLIER, 'Entangled Feminisms. Rethinking the History of the Belgian Movement for Women's Rights Through Transnational Intersections', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2012 (90), 1343.

vriendschappen die ontstonden in de *Ligue belge*. In navolging van hun Belgische zusters richtten de Nederlandse vrouwen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog de '*Rooms-Katholieke Vrouwenbond*' op.¹⁸⁹ Het valt dus niet te ontkennen dat van bij het prille begin internationale connecties de verschillende vrouwenbewegingen gevormd hebben. Julie Carlier verklaart de sterke banden tussen het Franse, het Belgische en het Nederlandse eerste golf-feminisme door hun gelijkaardige juridische situatie. De drie landen kenden namelijk een wetgeving gebaseerd op de *Code Napoléon*, die voor vrouwen bijzonder ongunstig was. Anderzijds vormde België een bijzondere casus door het tweetalige landskarakter en de culturele contacten die het zo met zowel Frankrijk als Nederland kon onderhouden.¹⁹⁰

Het eerste wereldwijde internationale initiatief kwam er al in 1888. De Amerikaanse May Wright Sewall zag met lede ogen de versnippering van de vrouwenbeweging aan en wilde daar met de oprichting van een internationale koepelorganisatie aan tegemoetkomen. In elk deelnemend land kwam een nationale vrouwenraad die de lokale organisaties verenigde. Die nationale raad vertegenwoordigde haar eigen landelijke vrouwenbeweging in het *International Council of Women* (ICW). Na de oprichting van een eerste nationale vrouwenraad in de Verenigde Staten volgden snel andere initiatieven. Nederland kreeg zijn Nederlandse vrouwen Raad in 1898. In België kwam de Nationale Vrouwenraad er in 1905 dankzij de inzet van Marie Popelin. In het ICW zetelden afgevaardigden van alle aangesloten nationaliteiten, die onderling een president verkozen. De eerste jaren van de ICW waren echter stil. De eerste bekommernis van de raad bestond er in bekendheid te verwerven en vrouwen uit verschillende landen te stimuleren om een nationale vrouwenraad op te richten.¹⁹¹

De internationale vrouwenbeweging kwam pas echt van de grond na de Tweede Wereldoorlog. Op dat moment hadden de meeste vrouwen in hun eigen land het stemrecht, het voornaamste strijdpunt van de suffragettebeweging, verkregen. Dit bracht ruimte om de blik op het internationale speelveld te richten. Aanvankelijk

¹⁸⁹ Ibid., 1345.

¹⁹⁰ CARLIER, 'Entangled Feminisms. Rethinking the History of the Belgian Movement for Women's Rights Through Transnational Intersections', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1340.

¹⁹¹ E. FLOUR, 'Survey of a century and a half of history', E. GUBIN en L. VAN MOLLE (red.), *Women changing the world. A history of the International Council of Women*, Brussel, 2005, 16-18 en 23.

ontstonden in de jaren twintig en dertig kleine transnationale eenheden, vergelijkbaar met de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond, zoals onder andere de *'Entente des Femmes'*, opgericht door Griekse, Tsjecho-Slovaakse, Joegoslavische, Roemeense en Poolse vrouwen. Hun actieradius beperkte zich tot het Europese continent, maar zij overleefden wel de wereldoorlogen en kenden zelfs een heropleving in het interbellum. Vanaf de jaren dertig begon de Volkenbond, het internationale verbond dat tot stand kwam na de Eerste Wereldoorlog, zich te interesseren voor de positie van de vrouw op internationaal vlak. Hun initiatieven kwamen echter vroegtijdig ten einde door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.¹⁹²

Daarnaast bestond sinds 1919 de *'Women's International League for Peace and Freedom'* (WILPF), een internationale organisatie die het levenslicht zag na het Internationaal Congres van Vrouwen in Den Haag. De League vestigde zich in Nederland, dat in de context van de Eerste Wereldoorlog zijn neutrale positie had behouden. Het doel was niet zozeer gericht op de verbetering van de positie van de vrouw als wel op het behoud van vrede. De leden van de League poogden deze doelstelling te verwezenlijken door het opeisen van het recht en de verantwoordelijkheid van de vrouw om te participeren in de besluitvorming met betrekking tot alle aspecten van internationale vrede en veiligheid.¹⁹³ Bovendien vermeldden de statuten van de League hun openheid naar vrouwen van alle continenten, religies, politieke strekkingen, beroepen en kleuren.¹⁹⁴ Toch slaagde de WILPF er niet in haar ambities in de praktijk tot buiten Europa te brengen.¹⁹⁵ De *Women's International League for Peace and Freedom* houdt tot op vandaag stand in een veranderende wereld.

Dat de vrouwenbeweging van bij het prille begin haar blik op de wereld gericht hield, mag duidelijk zijn. Ook tijdens de tweede feministische golf verlangden vrouwen naar een wereldwijd activisme. Met de tweede feministische golf kwam namelijk de derde wereldbeweging in opmars. In Vlaanderen traden enerzijds de traditionele katholieke organisaties op de voorgrond, die de koloniale trend van missionarisch werk verderzetten. Anderzijds was er de neomarxistische 'tiersmondistische' beweging die

¹⁹² OFFEN, *European feminisms 1700 - 1950: A political history*, 341-343 en 357-360.

¹⁹³ *Women's International League for Peace & Freedom*, 'history'.

¹⁹⁴ RUPP, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 1573.

¹⁹⁵ RUPP, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 1576.

haar basis had in de studentenbewegingen van '68 en de activistische jeugdverenigingen. Die tiermondisten gingen in tegen het koloniale perspectief dat de traditionele hulporganisaties hanteerden, die richtten hun missiewerk namelijk op het 'op het rechte pad brengen' van de recent gedekoloniseerde staten. De tiermondistische beweging stelde dat de zwakke plekken in het wereldkapitalisme zich bevonden in de landen die nog niet (volledig) geïntegreerd waren in het kapitalistisch systeem. Elke vorm van socialistische revolutie in die landen was dus in principe een strijd tegen het kapitalisme omdat het een soort van aanval tegen het kapitalistische systeem op zijn zwakke plekken was.¹⁹⁶ De nieuwe organisaties stelden zich een stuk revolutionairder op dan hun voorgangers, maar het echt radicale tiermondisme was aan het begin van de jaren zeventig uitgedoofd.¹⁹⁷ De derde wereld bleef evenwel voor alle sociale bewegingen, en dus ook voor de vrouwenbeweging, een belangrijke mobiliserende factor. Toch is het van belang op te merken dat deze bewegingen hun voedingsbodemp vonden in eigen land. De strijd in verre landen was maar interessant van zodra zij zich leende tot actievoering voor een vergelijkbaar strijdpunt in eigen land. Daarbij was er weinig contact met de politieke bewegingen in het buitenland waar zij zich mee identificeerden.¹⁹⁸

Ook het feminisme van de tweede golf kende zulke internationale samenwerkingen. Het geheel van die internationale samenwerkingen en interesses valt onder de noemer 'transnationaal feminisme', een gegeven dat onlosmakelijk verbonden is met de globaliseringstrend van de afgelopen eeuw. Transnationaal feminisme is een tekenend voorbeeld van *'globalization-from-below'*, waarbij vrouwelijke activistes de mannelijke hegemonie van onderuit en voor de wereldbevolking als geheel wilden uitdagen. Zij hadden daarbij het gevoel een collectieve identiteit te delen, een fenomeen dat alle sociale bewegingen van de jaren en zeventig typeerde. Een collectieve identiteit was dan een gedeelde definitie van een groep, bepaald vanuit de gemeenschappelijke interesses, ervaringen en

¹⁹⁶ H. BEERENDS en M. BROERE, *De bewogen beweging. Een halve eeuw mondiale solidariteit*, Amsterdam, 2004, 66.

¹⁹⁷ J. VAN DE POEL, 'Solidarity without Borders? The Flemish Third World Solidarity Movement and Transnational Coalitions', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89 (2011), 1388.

¹⁹⁸ K. CHRISTIAENS, 'Voorbij de 1968-historiografie? Nieuwe perspectieven op internationale solidariteitsbewegingen tijdens de Koude Oorlog. Kritische reflecties en commentaren vanuit België', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 128 (2015), 378 en 390.

solidariteit van haar leden.¹⁹⁹ Een transnationale beweging verenigde vrouwen uit minstens drie verschillende landen rondom één gemeenschappelijk thema. Toch was dit niet altijd onproblematisch: de term feminisme is namelijk erg westers van aard en werd bijgevolg door bepaalde niet-westerse groepen, zoals in Jordanië of Egypte, geschuwd.²⁰⁰ Daarenboven hingen het internationale en het nationale voor bepaalde groepen meer samen dan voor andere. Dat gold voornamelijk voor landen die zich recentelijk hadden bevrijd van imperiale machten. Voor hen was nationale bevrijding een voorwaarde voor internationaal engagement. Dat was voor veel Westerse vrouwen een moeilijk te begrijpen houding.²⁰¹ Bovendien kon de aard van de transnationale vereniging uiteenlopend zijn wat betreft kaders, prioriteiten en strategieën. Een groep kon zich focussen op een enkelvoudig probleemveld, bijvoorbeeld abortus, of zich verenigen rond een meer alomvattend thema zoals politieke hervorming ter bevordering van gendergelijkheid. Een groep hoefde zich daarnaast niet louter op de positie van de vrouw te concentreren maar kon zich ook richten op sociale verandering in het algemeen. Tenslotte was de doelgroep afhankelijk van de vereniging: die kon zich richten tot een nationaal publiek of net een transnationale focus hanteren. Desalniettemin bestond in de feministische beweging consensus over het feit dat het gedeelde activisme globaal was en dat er fundamentele gelijkenissen waren in de manier waarop vrouwen wereldwijd het slachtoffer van discriminatie waren.²⁰²

¹⁹⁹ RUPP, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 1572.

²⁰⁰ V.M. MOGHADAM, 'Transnational Feminist Activism and Movement Building', R. BAKSH en W. HARCOURT, *The Oxford Handbook of Transnational Feminist Movements*, (online via: <http://www.oxfordhandbooks.com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/view/10.1093/oxfordhb/9780199943494.001.0001/oxfordhb-9780199943494>).

²⁰¹ RUPP, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 1592.

²⁰² MOGHADAM, 'Transnational Feminist Activism and Movement Building', R. BAKSH en W. HARCOURT, *The Oxford Handbook of Transnational Feminist Movements*. Online via: <http://www.oxfordhandbooks.com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/view/10.1093/oxfordhb/9780199943494.001.0001/oxfordhb-9780199943494>

2. Europese connecties

*“La répression est internationale, la lutte doit être internationale”*²⁰³

In het Brusselse Maison des Femmes mocht er geen twijfel over bestaan, de strijd voor vrouwenrechten moest internationaal gevoerd worden. De vrouwen lieten dan ook geen kans voorbij gaan om zich te allïeren met hun Europese seksegenoten en reisden daarvoor naar menig internationaal congres. Die congressen vormden een belangrijk onderdeel van de werking van het vrouwenhuis, zowel in Brussel als in Amsterdam. Eén belangrijk evenement waar beide tijdschriften over berichtten, was het Internationaal Tribunaal over de Misdaden tegen de Vrouw. Het Tribunaal vond plaats in Brussel in 1976 en werd geopend door Simone de Beauvoir. Volgens het *Bulletin* was het doel van de bijeenkomst “[...] *établir un contact avec le plus grand nombre possible de femmes dans le monde entier.*”²⁰⁴ Het opzet ervan was dan ook ambitieus, het Tribunaal wilde elke vorm van geweld tegen vrouwen over de hele wereld aanklagen. Getuigenissen van misbruikte vrouwen vormden de kern van de bijeenkomst. Het tribunaal miste zijn effect niet: verkrachting werd een belangrijk thema voor de vrouwenbeweging en verschillende hulpinitiatieven vonden er hun oorsprong.²⁰⁵ In Brussel opende zo in 1977 een vluchthuis voor vrouwen, dat in lijn lag met het eerder geopende *Blijf van mijn Lijf* in Amsterdam. De Amsterdamse vrouwen hadden zich dan weer laten inspireren door een zeer gelijkaardig Londens initiatief in het Britse Chiswick. Het idee voor zulke vluchthuizen verspreidde zich dankzij congressen en studiereizen verder doorheen Europa.²⁰⁶

Een tweede invloedrijke bijeenkomst voor de vrouwenbeweging was een *“rencontre internationale”* in Vincennes in mei 1977. Die werd in juni gevolgd door een gelijkaardige bijeenkomst in Amsterdam. Er bestond namelijk onenigheid in het feministische kamp over de te behandelen thematiek van het congres. Beide partijen wilden het hebben over de klassenstrijd en het feminisme, maar waar de Franse

²⁰³ ‘Semaine internationale de lutte contre les violences quotidiennes faites aux femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1978), 5.

²⁰⁴ ‘Annonce tribunal international des crimes commis contre les femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (december 1975), 1.

²⁰⁵ RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, ‘Het persoonlijke is politiek: de tweede helft van de jaren zeventig’, 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/404-tweede-golf-van-feminisme-in-vlaanderen>). Geraadpleegd op 2 mei 2018.

²⁰⁶ C. ROGGE BAND en M. VERLOO, ‘Global Sisterhood and Political Change: the Unhappy ‘Marriage’ of Women’s Movements and Nation States’, R.H LIESHOUT, G. LOCK en K. VAN KERSBERGEN (red.), Amsterdam, 1999, 183 en 186.

vrouwen al een link tussen beiden veronderstelden, wilden de Nederlandse activistes dit in vraag stellen. Zij proclameerden in een Franstalig statement dat werd gepubliceerd door de vrouwen in Vincennes namelijk dat “*quand on organise les femmes, nous devons partir de leurs expériences de la totalité de leur vie de femmes et non pas de ce que les gauchistes ont déjà décrété ‘politiquement pertinent’.*”²⁰⁷ Het tweede congres was in handen van Fem-Soc en had plaats in het Vrouwenhuis, maar werd verrassend genoeg niet belicht in de *Vrouwenkrant* zelf. Ook deze ontmoeting, of net de scheiding tussen de ontmoetingen is tekenend voor het belang van Europese contacten en allianties binnen het tweede golf-feminisme. Het toont bovendien aan dat het Brusselse Maison des Femmes, dat in zijn *Bulletin* uitgebreid de ontmoeting van Vincennes besprak, en slechts een korte impressie gaf van de Amsterdamse bijeenkomst, zich meer met zijn zuiderburen dan met zijn noorderburen verwant voelde.²⁰⁸ De voor de hand liggende hypothese die zich bij deze vaststelling opwerpt is de rol van de taalbarrière, maar de voertaal van het Nederlandse congres is niet bekend waardoor de verklaring niet eenduidig taalgericht maar eveneens ideologisch van aard kan zijn.

Naast die internationale bijeenkomsten bekommerden vooral de Brusselse vrouwen zich om het lot van hun Zuiderse zusters in Spanje en Portugal. Beide landen hadden recentelijk het democratisch veld betreden na jaren van dictatuur en wekten de belangstelling van de Belgische groep. Al in 1975 bezocht een zeker Rosa vanuit het Brusselse Maison het nieuwe vrouwenhuis in Lissabon. Rosa stelde na afloop van haar bezoek dat de Portugese vrouwen hoopten dat de revolutie van 25 april van dat jaar zou leiden tot een bevrijding van de vrouw. Zij stelde daarom een “*jumelage*” van beide huizen voor. Of dat voorstel ook daadwerkelijk gerealiseerd werd, is niet duidelijk. Het *Bulletin* bleef echter wel geregeld oproepen tot solidariteit met Portugal publiceren en in het vrouwenhuis ontstond een ‘*Groupe Portugal*’.²⁰⁹ In 1976 gingen de vrouwen vanuit Brussel zelfs op reis, een reis die ze zelf “*voyage d’étude (politique et féministe)*” noemden, naar Portugal.²¹⁰ De Spaanse zaak kreeg zowel in de

²⁰⁷ ‘Rencontres internationales et « coordination » nationale : d’un 8 mars à Vautre (1977-1978)’, *Questions Féministes* (februari 1978), 92.

²⁰⁸ ‘Sous le “continent noir” de la condition féminine’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli 1977), 7-8 en ‘Nous nous internationalisons’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli 1977), 25.

²⁰⁹ R. Y.W., ‘Visite à Lisbonne’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f. en ‘Annonce’, ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (december 1975), 3.

²¹⁰ ‘Voyage à Portugal’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1976), s.f.

Vrouwenkrant als in het *Bulletin* slechts beperkte aandacht, hetgeen toch een sterkere connectie of verzuistering tussen het huis van Lissabon en dat van Brussel suggereert. Wel hadden de Brusselse en de Amsterdamse vrouwen aandacht voor twee Spaanse sociale problematieken, met name de abortusstrijd en het gebrek aan echtscheidingsmogelijkheden in Spanje.²¹¹

Dat de feministische beweging in Spanje en Portugal later op gang kwam dan in België en Nederland heeft alles te maken met de staatsvorm waarbinnen zij zich organiseerden. Een democratische staat verkrijgt haar macht namelijk bij mandaat van haar burgers. Dat impliceert ook dat zij een participatieve burgercultuur legitimeert. Zo biedt zij aan haar burgers de mogelijkheid om zich te verenigen en zich kritisch op te stellen en de kans om zich binnen een cognitief kader te vergelijken met situaties op andere plaatsen die zij meer of minder voordelig achten.²¹² In 'Global Sisterhood and Political Change' zijn Conny Roggeband en Mieke Verloo het erover eens dat gelijkenis in staatstructuur bepalend was voor de snelle verspreiding van de notie 'global sisterhood'. Zij stellen dat de mobilisatie van sociale bewegingen nauw verbonden is met de conventionele politiek en de parlementaire en extraparlamentaire arena van een natiestaat. De staat heeft een driedelige rol in relatie tot de sociale beweging: zij zijn het doelwit van hun transformatief activisme, ondersteunen de beweging en zijn tegelijk ook hun antagonist. Bovendien is de positie van links op het politieke veld van belang. Als de linkse partijen oppositie voeren is een alliantie met een sociale beweging meer voor de hand liggend dan wanneer zij een machtspositie hebben en de kritische steun van een volksmassa onder de vorm van een sociale beweging minder noodzakelijk is. Zowel Nederland als België kenden een lange democratische traditie in vergelijking met Spanje en Portugal en hadden een sterk ontwikkeld middenveld. De politieke situatie in beide regio's was erg verschillend: de politieke structuur van Nederland en België bood veel openheid door haar open electoraal systeem waarin alle meerderjarige burgers over zowel actief als passief kiesrecht beschikten en haar gedecentraliseerde staatsstructuur. In de jonge democratieën van Spanje en Portugal overheerste geslotenheid. In die laatste

²¹¹ 'Procès d'avortement en Espagne', *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1979), 13-14 en 'Spaanse vrouwen in actie', *Vrouwenkrant* (zomer 1977), 18.

²¹² ROGGEBAND en VERLOO, 'Global Sisterhood and Political Change: the Unhappy 'Marriage' of Women's Movements and Nation States', R.H LIESHOUT, G. LOCK en K. VAN KERSBERGEN (red.), *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*, 178.

contreien was dan ook minder ruimte voor maatschappelijk debat en nieuwe politieke eisen.²¹³ De Anjerrevolutie van 25 april 1974 had dan wel het einde van het regime ingeluid, daarmee waren de Portugese mentaliteiten niet veranderd. Een primordiale stap voor de Portugese vrouwen was dan ook de herziening van het verouderde wetboek. Een stap die in België en Nederland al langer doorlopen was. Ook de periode waarin de vrouwenrevolutie plaatsvond verschilde dus voor Zuid- en West-Europa. Terwijl de tweede golf voor België en Nederland haar hoogtepunt voorbij was in 1980, ging het Portugese activisme nog tien jaar langer door.²¹⁴ De vrouwenbeweging stond in de jaren zeventig bijgevolg sterker in de Lage Landen dan op het Iberisch Schiereiland.

Dat de vrouwen in Brussel en Amsterdam de Zuid-Europese vrouwen onder hun hoede namen, past dus eerder in een soort van “missioneringsvisie”. Zoals Roggeband en Verloo aanhaalden werd de snelle verspreiding van feministische ideeën bevorderd door de aard van de politieke structuren waarbinnen zij ontstond. Door het democratiseringsproces in Zuid-Europa opende zich dus een nieuw speelveld voor de beweging waar de West-Europese feministes zich gretig in mengden. Toen de storm in Portugal ging liggen en de politieke structuur stabiliseerde, nam de interesse van de Brusselse vrouwen voor de situatie in het land af. De Groupe Portugal verlegde haar focus naar een breder scala aan landen zoals de Westelijke Sahara.²¹⁵ Al in november 1976 liet zij het volgende optekenen in het *Bulletin*: “*Notre solidarité reste acquise au peuple portugais [...] Mais, il faut bien le constater, le militantisme a besoin de victoires pour fleurir et s’entretenir et nous assistons au même phénomène que celui que nous avons vécu pour le Chili: le capital d’enthousiasme s’épuise avec le temps qui passe.*”²¹⁶ De vrouwen leken hun bijdrage aan de Portugese strijd en de vooruitgang van die strijd dus onvoldoende te vinden en trokken zich bijgevolg terug. Hetzelfde fenomeen zagen ze terugkeren in andere internationale actiegroepen, zoals de groep die zich richtte op de Chileense kwestie.

²¹³ ROGGEBAND en VERLOO, ‘Global Sisterhood and Political Change: the Unhappy ‘Marriage’ of Women’s Movements and Nation States’, R.H LIESHOUT, G. LOCK en K. VAN KERSBERGEN (red.), *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*, 177-181.

²¹⁴ N. BAETEN, *Vrouwen, verenigt u! Een vergelijkend onderzoek naar de rol van het marxisme en het feminisme in de tijdschriften Schoppenvrouw en Mulheres (1980-1990)*, onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2017, 7.

²¹⁵ ‘Les femmes du Sahara occidental’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1976), 7-8.

²¹⁶ ‘Groupe Portugal’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1976), 17.

Opvallend is in deze kwestie dat de Brusselse vrouwen zich meer met hun Zuid-Europese zusters verbonden voelden dan hun Amsterdamse tegenhangers. De vrouwen van het *Bulletin* kaartten dit fenomeen zelf aan in het zomernummer van 1977. Ze stelden dat er een opmerkelijk verschil was tussen “*groupes de pays latins*” en “*groupes des pays du nord-ouest de l’Europe*”.²¹⁷ De Brusselse vrouwen bevonden zich daarbij op een interessante scheidingslijn aangezien zij zich op de rand van het germaanse en het romaanse taalgebied situeerden. De Brusselaars waren aanwezig op het congres van Vincennes en haar tegenhanger in Amsterdam en brachten bezoeken aan zowel het vrouwenhuis van Amsterdam als dat van Lissabon. Bovendien huisvestte het Brusselse huis een groep Amerikaanse vrouwen, wat hun verbondenheid met de Angelsaksische wereld suggereert. Zij probeerden dus ondanks hun grotere affiniteit met het zuiden het contact met verschillende nationaliteiten te behouden.

Dezelfde scheidingslijn is op te merken in een laatste onderdeel van het Europese blikveld van de vrouwenhuizen: hun reizen. De vrouwen verplaatsten zich niet enkel voor congressen naar het buitenland; zowel vanuit Brussel als vanuit Amsterdam werden jaarlijkse reizen georganiseerd. Die actie paste in hun visie op ‘gezelligheid’ in het groepsverband. De vrouwen wilden niet alleen een actiegroep zijn, maar tevens een gemeenschap vormen. Daarbij hoort natuurlijk ook plezier. De Amsterdamse vrouwengroep hechtte minder belang aan de reiscultuur en organiseerde reizen in eigen land. In Friesland hielden zij doorheen de hele zomer een ‘vrouwenkamp’. Op dat kamp waren week per week andere groepen welkom: er was een week voor lesbische vrouwen, voor vrouwen zonder kinderen en voor vrouwen met kinderen. Daarnaast namen zij deel aan het *kvindelejr*, letterlijk vertaald eveneens ‘vrouwenkamp’, in Denemarken. Het *kvindelejr* kwam er in 1971 voor het eerst op initiatief van de internationaal georiënteerde *Women’s Liberation Movement*. Het kamp was gestoeld op de idealen van ‘*global sisterhood*’ en internationale solidariteit en vond plaats in de geest van de feministische cultuur. Aanvankelijk waren op die reizen naar Denemarken alle vrouwen welkom. Vanaf de jaren tachtig echter werd het kamp niet langer een viering van het feminisme maar richtte het zich specifiek op de homoseksuele subcultuur.²¹⁸

²¹⁷ ‘Nous nous internationalisons’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1977), 25.

²¹⁸ ‘Uit het Vrouwenhuis’, *Vrouwenkrant* (zomer 1977), 48 en *kvindelejren.dk*, ‘History’, 2014.

Het Maison des Femmes organiseerde tussen 1975 en 1982 drie grote groepsreizen: naar Lissabon, naar Barcelona en naar Montréal en Québec. Die reizen hadden niet louter ontspanning tot doel, zoals in Amsterdam wel het geval was. In het *Bulletin* spraken de vrouwen over ‘*Voyages Féministes*’, het waren studiereizen waarvan later verslag werd uitgebracht in het tijdschrift.²¹⁹ De reizen waren bovendien niet geschikt voor kinderen, in tegenstelling tot de Nederlandse vakanties.²²⁰ Op hun trips bezochten de vrouwen initiatieven die het Brusselse vrouwenhuis moesten inspireren. Zo brachten ze bezoeken aan onder andere een Portugese coöperatieve en een fabriek op het Portugese platteland waar de vrouwen hun werkgever die hen slecht behandelde, verjaagd hadden.²²¹ In Barcelona waren de vrouwen dan weer erg onder de indruk van hun uitstap naar het ‘*Syndicat anarchiste*’.²²² Ook in hun reisplannen concentreerden de Brusselse vrouwen zich dus meer op romaans-talige landen, want ook in Canada hielden zij het bij de Franstalige steden. Het Vrouwenhuis uit Amsterdam richtte zich dan weer op hun Scandinavische zusters. De vrouwen keken echter verder dan Europa en hielden zich eveneens bezig met de situatie in overzeese gebieden. Hoewel reizen sinds de Tweede Wereldoorlog meer ingeburgerd raakte, was het nog steeds niet voor iedereen weggelegd. Zeker verdere excursies zoals die naar Canada geven aan dat het publiek van het Maison op zijn minst voor een deel uit erg bemiddelde vrouwen bestond. Door haar dure reizen was het vrouwenhuis dus minder inclusief dan de tweede golf-feministes beoogden.²²³

²¹⁹ ‘Voyage Féministe’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1982), 14.

²²⁰ ‘Des femmes nous disent’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1976), 16.

²²¹ *Ibid.*, 17 en 19.

²²² ‘Il ne s’agit pas d’une analyse’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1978), 6.

²²³ RUPP, ‘Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945’, *The American Historical Review*, 1582.

3. Blik op de wereld

A. De derde wereld

De derde wereldbeweging kende net zoals de vrouwenbeweging een periode van bloei in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. De term derde wereldbeweging is op zich een containerbegrip: hij omvat alle organisaties die zich in meerdere of mindere mate bezighielden of –hielden met alle zaken die de derde wereld aanbelangen. Het gaat dus niet enkel om organisaties die van ontwikkelingssamenwerking hun prioriteit gemaakt hebben, maar om elke organisatie die de derde wereld in haar programma heeft opgenomen. Bovendien kunnen ook acties van individuen, van het doneren van kledij tot het ondertekenen van petitie, tot de derde wereldbeweging gerekend worden. De alomvattendheid van het begrip doet sommige auteurs de term 'solidariteitsbeweging' boven 'derde wereldbeweging' verkiezen.²²⁴ Typisch voor de nieuwe sociale bewegingen van de jaren zestig was hun mobilisatiekracht over organisatiegrenzen heen. Hun doelstellingen wortelden in dezelfde subcultuur en militanten schoven van de ene sociale actie naar de andere. Bovendien gingen ook de organisaties zelf actief coalities aan om hun impact te vergroten.²²⁵ De vrouwenhuizen lieten zich in deze mobilisatie niet onbetuigd. Toch is het belangrijk de aandacht die de vrouwen besteedden aan landen in ontwikkeling kritisch in perspectief te plaatsen.

Opvallend is dat de activistes van de vrouwenbeweging zich voornamelijk op Latijns-Amerika, Azië en de Arabische wereld richtten, waarbij Sub-Sahara Afrika volledig buiten beeld bleef. Er waren actiegroepen voor India, voor nomadenvrouwen uit de Sahara, voor Suriname en voor Chili, maar geen enkele groep richtte zich op bijvoorbeeld Congo, wat gezien het Belgisch koloniaal verleden opmerkelijk is. Een mogelijke verklaring voor dit fenomeen is het belang van ontmoeting voor de derde wereldbeweging. De solidariteit werd gedragen en verspreid bij monde van voornamelijk intellectuelen die bezoeken brachten aan Europa.²²⁶ Zo was bijvoorbeeld de rondreis van Isabel Allende – dochter van de afgezette Chileense president

²²⁴ P. DEVELTERE, 'De derdewereldbeweging: een nieuwe sociale beweging en een netwerkbeweging.', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (2004), 421-422

²²⁵ HELLEMANS en HOOGHE, 'Veel volk, niet zo veel macht', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*, 15.

²²⁶ CHRISTIAENS, 'Voorbij de 1968-historiografie?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 391.

Salvador Allende – essentieel in het engagement voor Chili.²²⁷ De Afrikaanse migratie naar zowel België als Nederland was echter beperkt. Enerzijds omdat de postkoloniale migratie zich vooral richtte op terugkerende kolonialen en gekoloniseerden uit de gebieden die onderworpen waren geweest aan Europese machten en Nederland simpelweg geen Afrikaanse kolonies meer bezat. Anderzijds omdat migranten uit Belgisch-Kongo zich in hoofdzaak in Frankrijk vestigden.²²⁸ Daarenboven waren het zoals aangehaald voornamelijk intellectuelen die de solidariteitsbeweging droegen. Congolezen daarentegen mochten onder het koloniale regime niet studeren, noch in Congo noch in de metropool België. Het beperkte aantal Congolezen dat voor de onafhankelijkheid naar België kwam, kwam om te werken als huishoudster of om ingezet te worden in exposities over de kolonie. Ook toen Congo nog onder Belgisch bestuur stond was er dus geen significante Congolese populatie aanwezig in België.²²⁹ Nederland kende wel een grote migratie vanuit de kolonies, vooral Surinamers vestigden zich in de metropool. Er bestond, in lijn met de Surinaamse aanwezigheid in Nederland, inderdaad ook een actiegroep *Stichting Belangenbehartiging Surinaamse Vrouwen* die ondersteuning kreeg van het Amsterdamse Vrouwenhuis. In relatie tot het belang van ontmoeting is het belangrijk op te merken dat die ontmoeting wel steevast in Westerse context plaatsvond. De vrouwen verplaatsten zich dan wel binnen Europa of zelfs naar Canada en de Verenigde Staten maar organiseerden geen (studie)reizen naar niet-westerse werelddelen. Eén uitzondering was het bezoek van de Belgische vrouwen aan een groep “*native American women*” in New York.²³⁰ De vraag is daarbij wel of die inheemse vrouwen nog als niet-westers beschouwd konden worden omdat zij in de New Yorkse grootstedelijke cultuur leefden.

Kim Christiaens stelt in zijn verhandeling *Orchestrating Solidarity* dat de derde wereldbeweging grotendeels getekend werd door een anti-Amerikaans sentiment.²³¹ Het voorbeeld hiervan is de Vietnamoorlog, door sommige auteurs beschouwd als de moeder van de solidariteitsbeweging. De angst voor een doorbraak van de Amerikaanse cultuur leefde bij verschillende maatschappelijke groepen en de

²²⁷ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 207.

Het engagement van het Brusselse vrouwenhuis voor Chili komt aan bod in: 3.B Het “probleem” Chili.

²²⁸ E. BUETTNER, *Europe After Empire, Decolonization, Society and Culture*, Cambridge, 2016, 312.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ ‘Native American women’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1978), 13-15.

²³¹ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 346.

massabeweging die op gang kwam tegen de oorlog in Vietnam zagen zij als ideaal om die evolutie te counteren.²³² Dat anti-americanisme had echter geen voedingsbodem in het Vrouwenhuis noch in het Maison des Femmes. In tegendeel, in het Maison des Femmes was een Amerikaanse groep vrouwen (*Women Overseas for Equality*) gehuisvest die haar eigen werking had binnen de vrouwengroep. De Amerikaanse vrouwen organiseerden zo bijvoorbeeld een discussieavond over “*la garde des enfants en Belgique et aux Etats-Unis*”.²³³ De Nederlandse vrouwen organiseerden dan weer een solidariteitsactie met hun collega’s uit New York die een protestmars hielden bij de seksshops rond Times Square. Oorspronkelijk wilden zij een gelijkaardige actie houden in Amsterdam, maar omdat ze vreesden dat dat organisatorisch moeilijk te realiseren zou zijn uitten ze hun solidariteit via de *Vrouwenkrant*.²³⁴ Een mogelijke verklaring voor de solidariteit met Amerika is dat de vrouwenbeweging van de jaren zeventig met figuren als Betty Friedan en Shulamith Firestone haar wortels kende in de VS. De Verenigde Staten bleven belangrijk voor de richting die de vrouwenbeweging uitging. Illustratief is het feit dat *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir pas doorbrak nadat het werk vertaald en overgenomen was door Amerikaanse activistes.²³⁵ Een tweede verklaring is mogelijk nog voor de hand liggender: een anti-Amerikaanse visie is in strijd met de notie van ‘*global sisterhood*’, en dat is net de waarde die het tweede golf-feminisme hoog in het vaandel droeg. De strijd tegen amerikanisering viel eenvoudigweg niet te rijmen met de strijd voor globale gendergelijkheid, omdat die laatste inclusief moest zijn voor alle (in de praktijk vooral Westerse) vrouwen.

Hoewel Kim Christiaens de vrouwenbeweging niet expliciet behandelt, haalt hij aan dat de “*distant issue movements*” waar de acties van de feministes onder vallen enkel gedragen werden zolang de situatie in het buitenland kon dienen als projectiescherm voor een aanklacht tegen een binnenlands probleem. de Amsterdamse *Vrouwenkrant* kwam deze houding sterk naar voren. De krant werkte met themanummers rond bijvoorbeeld verkrachting, moederschap of de menopauze. Buitenlandse thematieken kwamen hierin inderdaad aan bod, maar slechts in de mate

²³² A. VERBIJ, *Tien rode jaren: links radicalisme in Nederland, 1970-1980*, Amsterdam, 2010. Online via: <https://bit.ly/2OrBWEK>.

²³³ ‘Calendrier’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (februari 1975), s.f.

²³⁴ ‘Uit Vrouwenhuis en vrouwenbeweging’, *Vrouwenkrant* (december 1979), 29.

²³⁵ BRAIDOTTI, ‘The exile, the nomad, and the migrant. Reflections on International Feminism’, *Women’s Studies International Forum*, 8.

waarin zij betrekking hadden op het thema en in het licht van die thematiek konden gebruikt worden om een positief of negatief vergelijkingspunt voor Nederland te zijn. Zo behandelde het maartnummer van 1977 het matriarchaat. Al in de inleiding haalden de redactrices de indianenstam van de Irokezen aan, waar vrouwen het bestuur bepaalden.²³⁶ Hun beschrijving diende echter niet tot een bewustwording van de situatie in oude Amerikaanse stammen of om de Irokezen op één of andere manier vooruit te helpen. Zij moest louter illustreren hoe de situatie in Nederland zou kunnen zijn. In hetzelfde nummer haalden de Amsterdamse vrouwen het seksisme in de Chinese taal aan. Het karakter voor vrouw betekende volgens hen namelijk 'ruzie' van zodra het verdubbeld genoteerd stond. Ook hier was het bijschrift echter "*Niet alleen in de westerse talen tiert het sexismisme (sic) welig. Zoals hieronder blijkt maken ze het in China ook te bont.*"²³⁷ Opnieuw diende een verwijzing naar een andere cultuur de eigen zaak. Zulke voorbeelden ontbraken in het *Bulletin de la Maison des Femmes*. De Brusselse omgang met andere culturen was dan ook over het algemeen minder beschrijvend en meer actiegericht. Wanneer de Brusselse vrouwen dan toch beschrijvend werkten, zoals bijvoorbeeld in het eerder aangehaalde artikel over Amerikaanse "*indiennes*", concentreerden ze zich niet op de gelijkenissen met België. Het omgekeerde gebeurde zelfs: kort haalde Marie Rose, de auteur van het artikel, de abortussituatie in België aan. In dezelfde zin gaf ze echter meteen mee dat die situatie de inheemse vrouwen van de VS niet trof, hun problematiek situeerde zich bij hun gedwongen sterilisatie.²³⁸

In het algemeen valt op dat het *Bulletin* zich meer richtte op de wereld en dat de wereld er meer aanwezig was in het vrouwenhuis. Zijn schrijfsters berichtten over meer reizen naar het buitenland, voerden meer actie voor buitenlandse zaken en hadden in hun gelederen ook meer vrouwen van buitenlandse afkomst, of vermeldten dit in ieder geval explicieter. Zo kwam in 1979 een nieuwe groep vrouwen aan het hoofd van de VZW die het Maison was. Bij die vrouwen hoorde ook Elisabeth Endres, van wie expliciet vermeld stond dat zij de Oostenrijkse nationaliteit had.²³⁹ Het internationale karakter van Brussel als onofficiële hoofdstad van Europa speelde hier vermoedelijk een rol in. Sinds 1958 huisvestte Brussel de instituties van de Europese

²³⁶ 'Matriarchaat: samenwerking en solidariteit', *Vrouwenkrant* (maart 1977), 3.

²³⁷ 'Uit het Vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (maart 1977), 22.

²³⁸ 'Native American women', *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1978), 13-14.

²³⁹ 'Changement au sein de l'ASBL', *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1979), 3.

Economische Gemeenschap. Daarnaast had ook de NAVO sinds 1966 haar hoofdkwartier in de Belgische hoofdstad. Bovendien leverde België met Marthe Boël en Lily Boeykens tweemaal de voorzitter van de Internationale Vrouwenraad (het ICW).²⁴⁰ Brussel werd zo een ontmoetingsplaats voor actoren uit de hele wereld.²⁴¹ Bovendien bevond het Maison zich in een multiculturele wijk. Marie Denis en Suzanne Van Rokeghem beschreven hoe het Maison zijn fruit kocht in de Turkse winkel aan de overkant van de straat en hoe het vrouwenhuis de Arabische vrouwen uit de wijk de gelegenheid bood om zich in een sociale context te begeven omdat het huis enkel voor vrouwen was. Diezelfde vrouwen maakten bovendien gebruik van de medische faciliteiten in het huis. Ten slotte kwam op zondag in het Maison een groep Turkse vrouwen samen “*pour entretenir et communiquer aux jeunes les savoirs culturels féminins*”.²⁴² De diversiteit van de Brusselse gemeenschap reflecteerde zich zo in het Maison des Femmes. Het is bovendien opvallend dat in het kader van de notie ‘*global sisterhood*’ de Brusselse vrouwen die term zelf in de mond namen, terwijl de Amsterdammers hun buitenlandse collega’s niet als zusters omschreven.²⁴³ Dit verschil in discours indiceert eveneens een minder nauwe verbondenheid met het internationale veld.

B. Het “probleem” Chili

Vanaf 11 september 1973 kenden zowel Nederland als België een instroom van nieuwe politieke vluchtelingen. Een golf van Chileense staatsburgers ontvluchtte hun land na de staatsgreep van Augusto Pinochet. De Chilenen lieten zich in hun nieuwe thuislanden niet onbetuigd: zij organiseerden manifestaties en zetten zich in voor het herstel van de democratie in Chili. Ook in het *Bulletin de la Maison des Femmes* kwam de Chili-kwestie uitgebreid aan bod. De Brusselse vrouwen staken hun verbondenheid

²⁴⁰ L. BEYERS, ‘The board members of the ICW. A network of feminine elites’, E. GUBIN en L. VAN MOLLE (red.), *Women changing the world. A history of the International Council of Women*, Brussel, 2005, 68-71.

²⁴¹ P. VAN PARIJS, ‘Why did Brussels become the capital of Europe? Because Belgium starts with letter B!’, *The Brussels Times* (7 september 2014), online via: <http://www.brusselstimes.com/opinion/860/why-did-brussels-become-the-capital-of-europe-because-belgium-starts-with-letter-b>; en CHRISTIAENS, ‘Voorbij de 1968-historiografie?’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 380.

²⁴² DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 173.

²⁴³ Bijvoorbeeld: T. CHONQUEREZ, ‘sororité dans la cité’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1981), 4.

met hun Chileense zusters niet onder stoelen of banken: “*Si le Chili est loin géographiquement, économiquement il est très près de nous...*”²⁴⁴

In 1970 won president Allende de Chileense verkiezingen met zesendertig procent van de stemmen. Ondanks het beperkte aantal overtuigde kiezers haalde Allende het toch van twee rechtse kandidaten na het uit elkaar vallen van de rechtse coalitie. Socialisten over de hele wereld beschouwden de geweldloze en democratische verkiezing van Allende als een overwinning voor hun ideologie. In de Verenigde Staten raakte de regering-Nixon echter in paniek. Na politieke en militaire nederlagen in Cuba en Vietnam en de opkomst van succesvolle bevrijdingsbewegingen in Angola en Mozambique, zagen zij de overwinning van Allende als een nieuwe communistische bedreiging. President Nixon gaf de CIA dan ook de opdracht alle middelen te gebruiken bij de organisatie van een militaire staatsgreep in Chili. Daarop probeerde de geheime dienst verschillende hooggeplaatsten in het leger uit te schakelen. De operatie had een averechts effect: de Chileense militairen, aanvankelijk niet pro-Allende, gingen hulp aan de VS als tegenstrijdig met de Chileense nationale trots beschouwen. Kersvers president Allende voerde onmiddellijk sociale hervormingen door en versterkte zo de positie van zijn *Unidad Popular*.²⁴⁵

Aan de regering van Allende kwam abrupt een einde op 11 september 1973. Generaal Pinochet, voordien een trouwe bondgenoot van Allende, greep met behulp van het leger de macht. Op dezelfde dag pleegde de president zelfmoord in zijn paleis, al was het oorspronkelijk niet duidelijk of zijn dood het resultaat van moord was of het toch een geval van zelfdoding was. Op dezelfde dag nog veroordeelden vele regeringen het nieuwe regime. In verschillende grote steden gingen massa's de straat op, ook in Amsterdam en Brussel.²⁴⁶ Waar de linkse beweging de overwinning van Allende als een belichaming van hun idealen had gezien, werd die hoop nu plotsklaps de grond in geboord.²⁴⁷ Bovendien was de coup in Chili anders dan die in andere Latijns-Amerikaanse staten waar de ene dictator de andere verjoeg. Chili kende een

²⁴⁴ ‘Réunion 12 juin’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1975), s.f.

²⁴⁵ H. BEERENDS, *Weg met Pinochet. Een kwarteeuw solidariteit met Chili*, Amsterdam, 1998 8-10.

²⁴⁶ BEERENDS, *Weg met Pinochet. Een kwarteeuw solidariteit met Chili*, 25; CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 175 en J. DE KIEVID, ‘Posters of the Dutch solidarity movement with Chile (1972-1990)’, *European Review of Latin American and Caribbean Studies/ Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, 109.

²⁴⁷ BEERENDS, *Weg met Pinochet. Een kwarteeuw solidariteit met Chili*, 10.

lange democratische traditie, wat de schok des te groter maakte.²⁴⁸ Meteen kwam een golf van solidariteitsacties op gang. Dat kon zo snel omdat al in 1970 onder invloed van Braziliaanse ballingen een netwerk van solidariteitscomités was ontstaan, die de dictatuur in Brazilië veroordeelden. De Chileense ballingen verenigden zich al snel in *Chile Democrático*, een in Rome gevestigde koepel die alle nationale comités wilde verenigen.²⁴⁹

Het Nederlandse Chili Komitee ontstond al in 1972. Het de was de Partij van de Arbeid die op een genuanceerde manier bekendheid wilde geven aan de socialistische evoluties in Chili. Net voor de staatsgreep van Pinochet was het Chili Komitee van de grond gekomen met een succesvolle 1 mei-actie voor Chili. Verschillende partijen en verenigen schaarden zich rond de Chileense zaak en organiseerden lezingen en manifestaties. De coup van 11 september kwam voor de leden van het Chili Komitee als een verrassing. Onmiddellijk wendden zij zich tot de media, radio en televisie, om hun boodschap te verspreiden. In de nacht van 11 op 12 september schreef het Komitee het boekje *Chili leest ons de les* dat massaal verspreid werd.²⁵⁰ Het Chili Komitee kende bovendien meteen omvangrijke steun van alle zijden. Alle politieke partijen hadden namelijk een Chileense tegenhanger waar ze zich mee verwant voelden. Het Chileense probleem leek zo dichterbij huis te komen. Het Chili Komitee kon zo groter worden dan al zijn tegenhangers die stredden voor andere Zuid-Amerikaanse staten. Het grote vertrouwen legde echter ook grote druk op het intern verdeelde comité.

In België ontstond pas een Chili Comité na een bezoek van *Chile Democrático* aan Brussel in 1974.²⁵¹ Het Belgische Chili Comité werkte rond vier concrete actiepunten: de beïnvloeding van het overheidsstandpunt ten opzichte van de Chileense dictatuur, opvang van vluchtelingen, informatieverbreiding en bewustmaking en de organisatie van materiële steunlevering voor het Chileense verzet.²⁵² Het Comité kon echter op veel minder politieke bijval rekenen dan haar Nederlandse evenknie. Een aantal prominenten uit de Belgische Socialistische Partij maakten dan wel deel uit van nationaal Chili Comité, maar het comité kreeg verder vooral steun van de communistische en radicaal linkse partijen die zich in de marge

²⁴⁸ BEERENDS, *Weg met Pinochet. Een kwarteeuw solidariteit met Chili*, 36.

²⁴⁹ CHRISTIAENS, 'Voorbij de 1968-historiografie?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 393-394.

²⁵⁰ BEERENDS, *Weg met Pinochet. Een kwarteeuw solidariteit met Chili*, 21 en 26.

²⁵¹ CHRISTIAENS, 'Voorbij de 1968-historiografie?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 393-394.

²⁵² CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 196.

van het politieke spectrum bevonden.²⁵³ Het establishment, de Belgische regering, vond dat Allendes regime de economische positie van België bedreigde en was dus niet bijzonder ontevreden met de coup van Pinochet. Toch verleende België de nieuwe Chileense dictatuur geen steun. In het kader van de Koude Oorlog vreesden zij zo namelijk het Chileense volk in de richting van de Sovjet Unie te sturen.²⁵⁴ Toch was ook in België de solidariteit met Chili groot. De snelle mobilisatie van sociale organisaties was te wijten aan de inbedding van de zaak 'Chili' in bestaande protestbewegingen. Verschillende bewegingen daagden al voor september 1973 de autoriteiten uit. Internationale kwesties waren brandstof voor het vuur van de sociale bewegingen. Politiek stond de Chileense problematiek dan wel hoger op de agenda in Nederland, de Belgische sociale bewegingen lieten zich niet onbetuigd.²⁵⁵

Vanaf september 1975 bestond in het Maison des Femmes een actiegroep voor Chili die zichzelf vernoemde "[d'] *entreprendre diverses actions de solidarité*".²⁵⁶ Aan de oprichting van die groep gingen al enkele maanden van solidariteit vooraf. Zo publiceerde het *Bulletin* in juni van hetzelfde jaar een artikel uit *Le Monde* getiteld "*La tragique situation des prisonnières politiques au Chili*".²⁵⁷ Het vrouwenhuis concentreerde zich louter op de situatie van de vrouw in Chili en plaatste zich zo in een niche van de Chili-acties. De vrouwen hadden wel aandacht voor andere solidariteitsgroepen, waaronder "*Femmes prévoyantes socialistes*", "*vie féminine*", "*Rassemblement des femmes pour la paix*", "*Front des femmes de la gauche chilienne*" en "*Front des femmes du comité de défense des prisonnières politiques du Chili*", al waren de groepen waar ze zich mee allieerden enkel Franstalig.²⁵⁸ De Brusselse vrouwen engageerden zich voor de Chileense zaak op het moment dat die maatschappelijk het meeste aandacht kreeg. In september 1974 had een twee weken durende solidariteitscampagne met als hoogtepunt een bezoek van presidentsdochter Isabel Allende aan Brussel de Chili-actie de vonk gegeven die nodig was.²⁵⁹ De

²⁵³ CHRISTIAENS, 'Voorbij de 1968-historiografie?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 404.

²⁵⁴ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 175-176.

²⁵⁵ K. CHRISTIAENS, 'Belgium: The Chilean Factor and the Changing Dimensions of Solidarity Activism', K. CHRISTIAENS, M. RODRIGUEZ GARCIA en I. GODDEERIS (red.), *European Solidarity with Chile (1970s-1980s)*, Brussel, 2014, 209.

²⁵⁶ 'Groupe Chili: formation politique', *Bulletin de la Maison des Femmes* (september 1975), s.f.

²⁵⁷ 'La tragique situation des prisonnières politiques au Chili', *Bulletin de la Maison des Femmes* (juni 1975), s.f.

²⁵⁸ 'Groupe Chili: formation politique', *Bulletin de la Maison des Femmes* (september 1975), s.f.

²⁵⁹ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 207.

campagne die eerst vooral communistische geesten beroerde, raakte zo een breed scala aan individuen en organisaties. De Belgische Chili-solidariteit breidde zich uit naar vakbonden, jeugdbewegingen en sociale organisaties, zo ook in het Maison des Femmes.²⁶⁰

Zoals eerder aangegeven identificeerde het Brusselse vrouwenhuis zich niet met de communistische beweging, net zoals het leeuwendeel van de organisaties die zich voor Chili inzetten. Desalniettemin schaarden de Brusselaars zich achter de Chileense zaak. Een mogelijke verklaring hiervoor is de angst voor het fascisme, die in de jaren zeventig nog leefde in West-Europa. De herinnering aan de tweede Wereldoorlog was nog vers en Europa vreesde voor het lot van de Chileenen.²⁶¹ Ook de Brusselse vrouwen linkten het lot van hun Chileense zusters aan de fascistische regimes die zij zelf of hun ouders gekend hadden. Zo stelden zij bij de oprichting van hun actiegroep voor Chili dat *“Le fascisme est un régime qui s’impose par la violence sous toutes ses formes. Un de ces formes est le dédain absolu à l’égard des femmes.”*²⁶² In verdere nummers verwezen zij bovendien naar de gevangenenkampen in Chili als *“camps de concentration”*, een term die associatie met de fascistische regimes van de Tweede Wereldoorlog oproept.²⁶³ De actievoering voor Chili versterkte op die manier ook de campagnes ter ondersteuning van de Spaanse en Portugese vrouwen, die zich eveneens tegen hun respectievelijke fascistische regimes keerden.

Een opvallende discrepantie dringt zich op bij het zoeken naar Nederlandse artikels over Chili; die zijn namelijk onbestaande. Hoewel er in het Vrouwenhuis groepen bestonden die zich toeleiden op de situatie in Nicaragua, Suriname of India, bleef Chili buiten beeld. Waarom de vrouwen in Amsterdam zich niet voor Chili engageerden is onduidelijk. Het is in ieder geval geen trend binnen de vrouwenbeweging om Chili uit het discours te houden. Zo organiseerde het Leidse vrouwenhuis een *“Informatieavond over de vrouw in Chili”* en had Nederland met de Stichting Nederlandse Vrouwen voor Chili zelfs een koepelorganisatie die zich bezighield met vrouwenactivisme voor Chili.²⁶⁴ Mogelijks speelde de afkeer van de Amsterdamse vrouwen ten opzichte van het establishment een rol in hun afwezigheid

²⁶⁰ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 175.

²⁶¹ Ibid. 185.

²⁶² ‘Groupe Chili: formation politique’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (september 1975), s.f.

²⁶³ ‘Réunion 16 septembre’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (oktober 1975), s.f.

²⁶⁴ V. BUS, *Vrouwen in Chili*, poster, s.d., (LEIDEN, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, IISG BG D10/124).

in de Chili-actievoering. Aangezien het Chili Komitee in Nederland zo volmondig de steun van regering en oppositie kreeg, behoorden de acties voor het land tot het burgerlijke gebeuren waar het Vrouwenhuis zich zo uitgesproken van wilde afkeren. In die zin valt het dus te begrijpen dat de Amsterdamse activistes zich op minder maatschappelijk gedragen thema's concentreerden. Desalniettemin was hun activisme anderzijds marxistisch geïnspireerd. In dat opzicht zouden ze zich net wel voor de Chileense zaak moeten inzetten, aangezien het om socialistisch verzet ging tegen een extreemrechts regime. In de geest van het tiermondisme dat eerder besproken werd, was de strijd tegen Pinochet een strijd tegen het kapitalisme, een strijd die het Vrouwenhuis wel steunde. Omdat de vrouwen zich in het geheel niet uitspraken over de Chili-kwestie, voor noch tegen, is het onmogelijk te achterhalen wat de precieze motieven voor stilzwijgen waren. Toch blijft dit stilzwijgen in relatie tot de explosie van Brussels activisme voor Chili opmerkelijk.

Het Brusselse initiatief tegen Pinochet was geen lang leven beschoren. Net als bij andere Belgische organisaties die zich voor Chili engageerden nam de grote belangstelling even snel weer af als ze was opgekomen. Waar Christiaens voor 1974 nog stelt dat "*Chile was everywhere*" doofde de beweging vanaf 1975 al uit.²⁶⁵ Een nieuwe piek kwam er in 1977 met de *Campaign for the disappeared*, waarbij moeders en vrouwen van verdwenen Chileense verzetslieden wereldwijd op zoek gingen naar hun verloren geliefden.²⁶⁶ De campagne verzachtte echter en de Chilibeweging verloor haar kritische stem ten voordele van een meer lobby-gericht beleid.²⁶⁷ Ook het vrouwenhuis interesseerde zich maar kort voor de Chileense revolutie. In 1975 riep het Maison haar leden nog op Chileense vluchtelingen in huis te nemen en een anti-Pinochetpetitie te ondertekenen, maar al in november 1976 meldden ze dat het enthousiasme voor de Chileense zaak door het gebrek aan successen was uitgedoofd.²⁶⁸ Het Belgische vrouwenhuis surfte mee op een golf van enthousiasme en verontwaardiging na de coup tegen president Allende maar verloor zijn interesse ook toen de maatschappelijke relevantie van de Chileense zaak in België afnam.

²⁶⁵ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 208 en 217.

²⁶⁶ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 226.

²⁶⁷ Ibid., 232.

²⁶⁸ 'Questionnaire', *Bulletin de la Maison des Femmes* (zomer 1975), s.f. en 'Pétition', *Bulletin de la Maison des Femmes* (december 1975), 4 en 'Groupe Portugal', *Bulletin de la Maison des Femmes* (november 1976), 17.

Hoewel de Chilibeweging wel nog pieken en dalen kenden tot het einde van de jaren zeventig, flakkerde de belangstelling voor het land in het Maison nooit meer op.²⁶⁹

4. Conclusie

“*Sisterhood is global*” is de mantra die resoneert doorheen dit hoofdstuk. Het feminisme van de vrouwenhuizen was dan misschien wel gericht op de wereld, maar of het echt zo “*global*” was als de vrouwen zelf aangaven valt te betwijfelen. Volgens de definitie van transnationaal feminisme die aan het begin van dit hoofdstuk aan bod kwam, mogen veel van de acties die de vrouwenhuizen ondernamen eigenlijk niet transnationaal genoemd worden. Enkel de congressen waar zij aan deelnamen, zoals in Vincennes of Amsterdam, voldoen volledig aan de criteria van een transnationaal netwerk. Op congressen verenigden de vrouwen zich rondom één thema, bijvoorbeeld klassenstrijd en feminisme, en deden dit met minstens drie verschillende nationaliteiten tegelijkertijd. Toch vormden deze acties slechts een fractie van het internationale perspectief van de vrouwenhuizen.

Een belangrijk aspect voor die andere internationale acties was de notie van gelijkwaardigheid. Wanneer de vrouwen spraken over de Angelsaksische of West-Europese wereld beschouwden zij zich als gelijken in hun zusterschap en wisselden zij praktijken uit. Een voorbeeld hier van is de *Blijf van mijn lijf*-stichting in Amsterdam die zich inspireerde op een gelijkaardig initiatief in Chiswick. Wanneer de vrouwen echter Zuid-Europa, met name het Iberische schiereiland, of Zuid-Amerika belichtten, deden ze dit vanuit een bevoogdend perspectief. De vrouwen die leefden onder dictaturen of die zich net ontworsteld hadden aan die dictaturen moesten op hetzelfde niveau komen als de West-Europese vrouwen, en daarbij hadden zij hulp nodig. De Westerse verontwaardiging maakte deel uit van een soort missioneringsmissie die het feministische gedachtengoed moest verspreiden. Bovendien paste het discours van de Nederlandse vrouwen in het idee van “*distant issue movements*” zoals geponeerd door Kim Christiaens: een internationale actie had maar relevantie voor zover zij ook de vrouwen in eigen land vooruit hielp.

Wat betreft internationaal perspectief zaten de Nederlandse en Belgische vrouwen niet geheel op dezelfde lijn. Waar het *Bulletin* een actiegericht internationaal beleid voerde, met studiereizen, petities en partnerschappen met andere

²⁶⁹ CHRISTIAENS, *Orchestrating Solidarity*, 232.

vrouwenhuizen, richtte de *Vrouwenkrant* zich meer op de beschrijving van andere culturen. Zo beschreven zij bijvoorbeeld het maternalisme van de Irokezen zonder dat hier als dusdanig actie aan vast hing. De focus van beide huizen lag bovendien op andere landen. Het Nederlandse Vrouwenhuis liet bijvoorbeeld de Chilibeweging links liggen, maar concentreerde zich dan weer op de Surinaamse vluchtelingen. Daarnaast reisden zij ook naar andere bestemmingen en scheurden de Amsterdamse vrouwen zich af van de vrouwenbijeenkomst in Vincennes, waar de Brusselse vrouwen dat niet deden. Wel was voor beide vrouwenhuizen de Angelsaksische connectie, met Groot-Brittannië en voornamelijk de Verenigde Staten van belang.

Ten slotte is het van belang op te merken dat hoewel hoe de vrouwen precies schreven over internationale kwesties voor beide tijdschriften verschilde, dit voor de praktijk misschien minder het geval was. Beide vrouwenhuizen organiseerden hun internationale acties namelijk in werkgroepen en zowel het Brusselse als het Amsterdamse huis huisvestte zulke groepen. De Amsterdamse vrouwen richtten zich daarbij onder andere op Suriname en India, terwijl de Brusselse vrouwen vooral actief waren voor Portugal en Chili. Dat het *Bulletin* meer berichtte over de acties die deze groepen ondernamen, wil niet noodzakelijk zeggen dat de groepen in het Vrouwenhuis minder activistisch waren. De *Vrouwenkrant* concentreerde zich misschien eenvoudigweg minder op de verspreiding van het activisme en meer op het uitspitten van maatschappelijke thema's.

IV. “On ne naît pas femme, on le devient”: het feminisme van de vrouwenhuizen

Met de woorden “*On ne naît pas femme, on le devient*” definieerde Simone de Beauvoir de manier waarop vrouwelijkheid geconstrueerd was.²⁷⁰ Die constructie liet toe om vrouwelijkheid zoals zij maatschappelijk beleefd werd in vraag te stellen. Dat is wat ook de schrijfsters van de *Vrouwenkrant* en het *Bulletin des Maison des Femmes* deden. Zij richtten zich daarbij tot de bezoeksters van het vrouwenhuis en eenieder daarbuiten die de feministische boodschap wilde horen. Maar wat hield die feministische boodschap dan wel in? Feminisme is volgens het *Van Dale* woordenboek en *The Oxford Dictionary* niets meer dan het streven naar gelijke rechten voor mannen en vrouwen.²⁷¹ Dat streven kan echter op verschillende manieren gebeuren. De tweede feministische golf viel dan ook uiteen in verschillende deelstromingen die elkaar bovendien helemaal niet per se goed gezind waren. Radicaalfeministes propageerden een separatistische houding terwijl hun meer gematigde collega’s een vruchtbare samenwerking beoogden, lesbiennes voelden zich niet thuis in de klassieke vrouwenbeweging die hen omschreef als “*the lavender menace*”, een bedreiging voor het heteroseksuele gezinsideaal.²⁷² Het is dus utopisch om te spreken over “het feminisme” of “de vrouwenbeweging”. Dé vrouwenbeweging bestond namelijk niet. De vraag die bijgevolg gesteld moet worden met betrekking tot de vrouwenhuizen is welk feminisme zij uitdroegen. Zowel het Brusselse als het Amsterdamse huis stelden zich, zoals eerder vermeld, tot doel de emancipatiegedachte uit te dragen en vrouwen te inspireren. Als er echter niet één vrouwenbeweging bestond, geldt dit eveneens voor de emancipatiegedachte. Op welke manier wensten de bezielsters van de vrouwenhuizen hun doelgroep tot gelijkheid te leiden? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het belangrijk om eerst en vooral de verschillende strekkingen binnen het tweede golf-feminisme te onderscheiden.

²⁷⁰ S. DE BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, Parijs, 1949, 13.

²⁷¹ *Oxford dictionary*, ‘feminism’ (<https://en.oxforddictionaries.com/definition/feminism>). Geraadpleegd op 18 juni 2018; en *Van Dale*, ‘feminisme’ (https://www.vandale.be/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/feminisme#.W2__EpMzZE4). Geraadpleegd op 18 juni 2018.

²⁷² B. Friedan, 1969, zoals geciteerd in VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 122.

1. Betty Friedan en Valerie Solanas, een wereld van verschil

Onder de noemer feminisme vinden veel groeperingen hun naam, van ecofeminisme tot cyberfeminisme, vrouwen engageren zich op uiteenlopende manieren. Toch waren er in de jaren zeventig drie strekkingen die met betrekking tot de vrouwenhuizen de aandacht trokken. Ten eerste was er wat in de Angelsaksische wereld “*liberal feminism*” heet en zich in het Nederlands het best als gelijke rechten feminisme laat vertalen. Ten tweede waren er de radicaal-feministes die drastisch tegen mannelijke participatie in de vrouwenbeweging waren, en ten slotte een bijzondere groep lesbische feministes die in verschillende graden van intensiteit de heteronormativiteit van de vrouwenbeweging aanklaagde. Elke groep had haar eigen denksters en pamfletten die haar gedachtegoed vertegenwoordigden. De verschillende feministische identiteiten waren tijdens de tweede golf al afgebakend. Dat wil zeggen dat verschillende groepen zich daadwerkelijk identificeerden met een bepaalde eigenheid. Deze classificatie is dus niet louter een postfactum indeling.²⁷³ Het feminisme van de tweede golf profileerde zich onder de noemer vrouwenbeweging enerzijds wel als een eenheidsbeweging, anderzijds was de groep feministes langs soms diepe ideologische breuklijnen verdeeld. Om te begrijpen wat er precies leefde in de vrouwenhuizen en hun acties in het juiste daglicht te kunnen plaatsen, is het van belang hen ook te bestuderen in het kader van deze breuklijnen. Leefden de conflicten ook in de vrouwenhuizen? Hingen zij één bepaalde beweging aan? De stromingen komen elk aan bod met hun voornaamste denksters, vrouwen die een beweging in gang gezet hebben. De Verenigde Staten waren de bakermat van de tweede golf, de besproken feministes zijn dus ook Amerikaanse vrouwen.

A. Gelijke kansen feminisme

Voor de tweede golf was Betty Friedan de vrouw met wie het allemaal begon, hoewel ze niet de eerste was die gelijkheidsideeën proclameerde. Dat deed Simone de Beauvoir namelijk al in 1949 met haar *Le deuxième sexe*. Het boek, waarin ze uitgebreid de problematieken waarmee vrouwen geconfronteerd werden uiteenzette, verwierf echter pas bekendheid nadat het door de Amerikaanse feministes vertaald en gelanceerd werd.²⁷⁴ Meer onmiddellijk impact had Friedans *The Feminine Mystique* uit 1963, daarin stelde ze dat vrouwen hun intellect verkochten voor een nieuwe

²⁷³ MACKAY, *Radical Feminism: Feminist Activism in Movement*, 54.

²⁷⁴ BRAIDOTTI, ‘The exile, the nomad, and the migrant.’, *Women’s Studies International Forum*, 8.

wasmachine.²⁷⁵ Friedan benoemde het ongeluk dat vrouwen van de Amerikaanse middenklasse trof als “*the problem that has no name*” omdat er over dat deprimerende gevoel nooit gesproken werd.²⁷⁶ Friedan schreef haar boek niet enkel vanuit persoonlijke ervaring: ze interviewde tweehonderd vrouwen die net als zij in 1942 waren afgestudeerd aan de Smith universiteit. Al deze vrouwen voelden zich in niets verwant met de vrouwen die ze in reclame en magazines zagen, de vrouwen die extatisch hun keukenvloer boenden of intens geluk vonden in hun wasgoed. Er was dus volgens Friedan een opmerkelijke discrepantie te zien tussen de realiteit waarin de vrouwen leefden en het ideaalbeeld waaraan zij probeerden te conformeren.²⁷⁷ Jonge vrouwen werden zonder het zelf te beseffen in een keurslijf geduwd: “[...] *thousand expert voices applauded their femininity, their adjustment, their new maturity. All they had to do was devote their lives from earliest girlhood to finding a husband and bearing children.*”²⁷⁸ Deze constructie van vrouwelijkheid waarin de vrouw gezond en gelukkig bij het haardvuur bleef en zich toegede op het krijgen en opvoeden van kinderen was wat Friedan de *feminine mystique* noemde. Het was bovendien ook die mystieke voorstelling van de vrouw waar de maatschappij volgens Friedan van af moest. Friedan beargumenteerde zo dat het niet enkel discriminatie was waar vrouwen onder leden, zij waren daarnaast het slachtoffer van een waardenkader dat hen belemmerde tot zelfverwezenlijking te komen. Het boek zette heel wat in gang en was aanvankelijk de handleiding voor elke Amerikaanse feministe. Friedan ondernam naast het schrijven ook actie. Ze richtte in 1966 de *National Organization for Women* (NOW) op. NOW was een mensenrechtenorganisatie die zich oriënteerde op gelijke rechten voor de vrouw. Friedan was voorzitter van NOW tussen 1966 en 1970 en streed in die positie voor onder andere een grotere representatie van vrouwen in de regering en het einde van discriminatie op de werkvloer.²⁷⁹

In de Lage Landen kreeg Friedan bijval van Joke Smit, die met *Het onbehagen van de Vrouw* ongeveer dezelfde problemen aankaartte voor Nederland. Net als Friedan was Smit actief in het middenveld, meer bepaald als voorzitter van Man

²⁷⁵ Inleiding door A. QUINDLEN in B. FRIEDAN, *The Feminine Mystique*, New York, 1963 (herdruk New York, 2001).

²⁷⁶ FRIEDAN, *The Feminine Mystique*, 16.

²⁷⁷ Ibid., 39.

²⁷⁸ Ibid., 45.

²⁷⁹ *Encyclopaedia Britannica*, ‘Betty Friedan’ (<https://www.britannica.com/biography/Betty-Friedan>). Geraadpleegd op 19 juni 2018.

Vrouw Maatschappij (MVM) dat zich eveneens inzette voor de gelijkheid tussen man en vrouw. In de nieuwe maatschappij die MVM voor ogen had, hadden mannen en vrouwen gelijke rechten, kansen en plichten.²⁸⁰ Of zoals de leden het zelf verwoordden: “*De vereniging stelt zich tot doel de gelijke ontplooiingskansen van mannen en vrouwen in de maatschappij te bevorderen*”.²⁸¹ De organisatie richtte zich in haar communicatie dus ook steeds tot vrouwen én mannen. Dat wil echter niet zeggen dat mannen het makkelijk hadden binnen de organisatie, maar de openheid naar mannen toe bleef.²⁸²

Het gelijke kansen feminisme richtte zich namelijk op vrijheid als persoonlijke autonomie. Een individu moest vrij zijn om zijn of haar eigen beslissingen te nemen en daartoe was een persoon slechts in staat als zijn of haar leefomstandigheden het toelieten. In die optiek was het dus van belang om politieke autonomie te genieten en zo invloed uit te oefenen op de maatschappij. Vrouwen bezaten deze positie volgens de gelijke kansen feministes van de jaren zeventig niet. De oorzaak van die beperkingen was het patriarchaal systeem. Het doel van de vrouwenbeweging was bijgevolg de identificatie van de problemen van ‘het systeem’ en het bepalen van de oplossingen voor deze tekortkomingen. De politieke rol van de vrouwenbeweging bleef echter beperkt tot de verzekering van gelijke rechten voor elke burger. Hetzelfde gold voor persoonlijke relaties: zij moesten vrij zijn van onderschikking maar relaties met een man waren niet inherent negatief.²⁸³

Het mag duidelijk zijn dat het gelijke kansen feminisme de man als participant in de nieuwe maatschappij niet afschreef. Meer nog, voor mensen als Betty Friedan bleef het kerngezin, met vader, moeder en kinderen, het absolute ideaal.²⁸⁴ De vrouwen deden er dan ook alles aan om niet als mannenhatende lesbiennes gezien te worden, een beeld dat volgens henzelf te vaak in de media verscheen.²⁸⁵ Toch vonden niet alle feministes deze houding bewonderenswaardig. Een aantal vrouwen vond dat het best wat radicaler en minder heteronormatief mocht.

²⁸⁰ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 63-64.

²⁸¹ Zoals geciteerd in VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 68.

²⁸² VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 71.

²⁸³ A.R. BAEHR, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ‘Liberal Feminism’ (<https://plato.stanford.edu/entries/feminism-liberal>). Geraadpleegd op 19 juni 2018.

²⁸⁴ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 122.

²⁸⁵ L. DUITTS, *Dolle mythes. Een frisse factcheck van feminisme toen en nu*, Amsterdam, 2017, 109.

B. Radicaalfeminisme

Een luttele vier jaar na het verschijnen van *The feminine mystique* maakte het Amerikaanse feminisme een radicale bocht. Valerie Solanas publiceerde het ophefmakende *SCUM Manifesto*. In eerste instantie had het pamflet, waarin ze zich op extreme wijze tegen de man keerde, een beperkte inpakt. Solanas stencilde zelf tweeduizend exemplaren die ze voor één dollar verkocht op straat. Was de potentiële koper echter een man, dan verdubbelde Solanas haar prijs.²⁸⁶ Het manifest liet niets aan de verbeelding over, zo proclameerde Solanas: “*The male is completely egocentric, trapped inside himself, incapable of empathizing or identifying with others, or love, friendship, affection or tenderness. He is a completely isolated unit, incapable of rapport with anyone.*”²⁸⁷ SCUM stond bovendien voor “*Society for Cutting Up Men*”.²⁸⁸ Solanas verwierf pas echt bekendheid toen ze in 1968 Andy Warhol neerschoot en vervolgens zichzelf aangaf, waarop ze geestesziek werd verklaard.²⁸⁹

Solanas' radicaalfeminisme kreeg desalniettemin navolging: aanvankelijk in de VS, met figuren als Laura X (die zich noemde naar Malcolm X) en Jo Freeman (die het woord *bitch* met haar *Bitch Manifesto* tot een geuzennaam verhief), bij het begin van de jaren zeventig ook in Europa. De Nederlandse Anneke van Baalen, die eveneens voor de Vrouwenkrant schreef, vertaalde het werk van de Amerikaanse feministes naar het Nederlands onder de titel *Berichten uit Amerika. Artikelen over de bevrijding van de vrouw*.²⁹⁰ De vrouwenpraatgroepen, waarin geen mannen welkom waren, vormden de spil van de radicaalfeministische emancipatie. Het feit dat het een groep zonder mannen was maakte dat, volgens de ideologie, vrouwen zich konden realiseren dat hun problemen niet aan zichzelf te wijten waren, maar aan de maatschappij. De samenleving moest dan ook grondige wijzigingen ondergaan. In het feministisch jargon was dit “bewustwording”.²⁹¹ De radicale feministes distantieerden zich in steeds grotere mate van hun meer gematigde tegenhangsters en vooral van het mannelijke geslacht. Zij hadden het gevoel dat de normen over vrouwelijkheid in de praktijk ook door mannen werden vastgelegd. Volgens het maatschappelijk aanvaarde patroon was een ‘echte’ vrouw heteroseksueel, zorgzaam, moederlijk en een luisterend oor

²⁸⁶ DUIJS, *Dolle mythes*, 85.

²⁸⁷ V. SOLANAS, *The SCUM manifesto*, uitgegeven in eigen beheer, 1967, 1.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ DUIJS, *Dolle mythes*, 86.

²⁹⁰ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 99-101.

²⁹¹ Ibid., 110.

voor haar echtgenoot.²⁹² De radicale vrouwen waren het erover eens dat dit gegeven een verandering vereiste.

Volgens Finn Mackay kan het radicaal feminisme gekarakteriseerd worden in vier hoofdkenmerken. Ten eerste geloofden de radicaalfeministes in het bestaan van een patriarchaat en de noodzaak van de omverwerping van dit patriarchaat. Ten tweede ijverden de radicaalfeministes voor een gescheiden sfeer voor vrouwen en daarbij aansluitend politiek activisme exclusief voor en door vrouwen. Ten derde zag het radicaal feminisme mannelijk geweld als voornaamste oorzaak voor de onderdrukking van de vrouw en ten slotte wilden ze dat geweld ontleden om zo te komen tot een analyse van prostitutie en pornografie.²⁹³ Het was daarbij vooral de focus op mannelijk geweld die de radicaal feministes onderscheidde van andere groepen zoals gelijke kansen feministes.²⁹⁴ De vrouwen waren het echter niet altijd eens over de manier waarop hun doelen bereikt dienden te worden.²⁹⁵

Het radicaal feminisme bezorgde de vrouwenbeweging bij veel mannen en slechte naam. Ze waren bang voor de omslag die de vrouwen maakten en namen afstand van alles wat naar feminisme rook. De vrouwen anderzijds wierpen hun opgelegde vrouwelijkheid af: beha's gingen uit, beenhaar bleef staan en lippenstift verdween in de vuilnisbak.²⁹⁶ Geleidelijk aan ontstond een vrouwencultuur die enkel voor vrouwen toegankelijk was. Ze hadden eigen cafés, eigen feesten, een eigen vakantie-eiland en natuurlijk de vrouwenhuizen.²⁹⁷ Ook in het Amsterdamse Vrouwenhuis vonden radicale groepen onderdak: het filmcollectief Cinemien bracht feministische films uit en uitgeverij de Bonte Was verzorgde feministische publicaties.²⁹⁸ Onder de vrouwen trad een andere prangende kwestie echter steeds meer op de voorgrond: was het geoorloofd om seksuele of liefdesrelaties met mannen aan te gaan als mannen zo duidelijk de vijand waren?

C. Lesbisch feminisme

Mary Daly, professor aan Boston College van bij het begin van de jaren zestig tot in de jaren negentig, noemde zichzelf met trots een "*radical lesbian feminist*". Daly studeerde als één van de eerste vrouwen theologie, maar schrok er niet voor terug om

²⁹² VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 114.

²⁹³ MACKAY, *Radical Feminism*, 61.

²⁹⁴ Ibid.

²⁹⁵ Ibid., 54.

²⁹⁶ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 117.

²⁹⁷ Het gaat hier om het eerder besproken Deense eiland Femø.

²⁹⁸ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 113.

haar eigen discipline uit te dagen wat betreft vrouwenrechten. Toen ze zelf les begon te geven besloot ze haar feministische standpunten kracht bij te zetten door mannelijke studenten te bannen uit haar cursussen over vrouwenstudies voor gevorderden. Ze wilde namelijk een veilige omgeving creëren voor vrouwen om te spreken over hun persoonlijke ervaringen zoals verkrachting en huiselijk geweld. Deze beslissing leidde uiteraard tot protest, hoewel Daly wel mannelijke studenten toeliet in haar beginnersvakken over vrouwen. Daly hield echter vol en het dispuut werd pas beslecht met het vrijwillige pensioen van Daly en de uitbetaling van een ongekende som aan de professor in 2001. Voor de lesbische gemeenschap maakte haar uitgesproken activisme haar tot een boegbeeld van haar emancipatie.²⁹⁹

Voor lesbische vrouwen was de situatie in de jaren zestig en zeventig moeilijk. In Nederland en Vlaanderen werd aan het einde van de jaren zestig het Cultuur- en Ontspanningscentrum (COC) langzaam populairder. Het COC was een belangengroep voor de rechten voor homoseksuelen en vormde een platform waar de gemeenschap steun vond. In het COC voelden de lesbische vrouwen zich echter onderdrukt, omdat de groep zich toch in hoofdzaak op mannen richtte en door mannen gerund werd. Bij de vrouwenbeweging voelden de lesbiennes zich dankzij benamingen als de “*lavender menace*” ook niet welkom.³⁰⁰ De homoseksuele vrouwen besloten dus zichzelf te verenigen. In Nederland deden ze dat in onder andere Groep 7152, die werd opgericht na een krantenannonce van Noor van Crevel, en later Purperen Mien. Purperen Mien doopte zichzelf uiteindelijk om tot Paarse September en proclameerde lesbianisme als politieke keuze. De vrouwen vonden echter niet dat iedere feministe lesbisch moest worden, zij wilden wel het debat over heteronormativiteit aanwakkeren. Aanvankelijk werd hun radicale mening interessant bevonden, ook door de media, maar in april 1974 hielden ze er mee op omdat de belangstelling voor hun zaak was afgenomen.³⁰¹ Hoewel Paarse September slechts vier leden had, was hun invloed op de vrouwenbeweging significant.³⁰² Bovendien bleven ze wel bestaan onder de naam Dochters van Bep, geïnspireerd op de Amerikaanse Daughters of Bilitis.³⁰³ In België

²⁹⁹ M. FOX, ‘Mary Daly, a Leader in Feminist Theology, Dies at 81’, *The New York Times* (6 januari 2010). Online via: <https://www.nytimes.com/2010/01/07/education/07daly.html?hpw>; GIANOULIS, T., *Encyclopedia of gay, lesbian, bisexual, transgender & queer culture* ‘Mary Daly’ en STEFON, M., *Encyclopaedia Britannica*, ‘Mary Daly’.

³⁰⁰ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 122.

³⁰¹ Ibid., 133.

³⁰² DUIJS, *Dolle mythes*, 112.

³⁰³ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 124.

bestond sinds de jaren vijftig het *Centre Culturel Belge/Cultuurcentrum België* (CCB). Tekenend voor de behandeling van vrouwen in de homobeweging was de bijna onmiddellijke uitsluiting van Suzanne de Pues (schuilnaam: Suzan Daniels). Op één van de eerste bijeenkomsten van de stichtende leden, de Pues en een aantal mannen, sprak één van de mannen “*Je n’ai pas envie d’être commandé par une femme*”.³⁰⁴ Die uitspraak betekende het einde van de Pues’ engagement en meteen ook het einde van het CCB. De vereniging werd per direct omgedoopt tot *Centre de Culture et de Loisirs – Cultuur- en Ontspanningscentrum* (CCL-COC).³⁰⁵ Voor lesbiennes specifiek kwamen er vanaf de jaren zeventig groepen. In Vlaanderen waren de voornaamste organisaties Sappho in Gent en Atthis in Antwerpen, opgericht in respectievelijk 1974 en 1978. Beiden kwamen er vanuit het onwelkome gevoel dat de lesbiennes zowel in de vrouwenbeweging als in de homobeweging ervaarden. Er waren echter wel lesbische vrouwen die zich engageerden binnen de vrouwenbeweging, de vrouwenhuizen of de gemengde holebigroepen. Deze versnippering maakte dat de lesbiennebeweging geen sterke positie op het middenveld bekleedde.³⁰⁶

De lesbisch feministische theorie was gestoeld op twee basisprincipes. Ten eerste het inzicht dat heteroseksuele relaties niet enkel een seksuele voorkeur omvatten, maar eveneens een instituut waren dat de mannelijke dominantie ondersteunde. Vrouwen durfden de norm niet uit te dagen omdat die hen te veel economische en sociale status verschaft. De emancipatiestrijd kon niet op tegen de voordelen die het huwelijk bood. Ten tweede zouden lesbische relaties het hele establishment uitdagen. Het economische systeem baseerde zich namelijk op een bepaalde sociale en economische orde waarin de man superieur was. Een lesbische relatie had echter geen man en was dus bijgevolg meer egalitair. Bovendien liet die gelijkheid volgens de lesbiennes veel diepgaandere relaties toe.³⁰⁷ Tegen het einde van de jaren zeventig was lesbisch zijn zo voor bepaalde vrouwen de ultieme vorm van emancipatie geworden. Lesbisch zijn maakte je feministischer en dus ook radicaler. Heteroseksualiteit was in die kringen iets wat je kon afleren.³⁰⁸ De lesbische beweging had daarenboven een prominente plaats verworven binnen de

³⁰⁴ Zoals geciteerd in: TROMMELANS, *Vlaanderen vrijt!*, 95.

³⁰⁵ TROMMELANS, *Vlaanderen vrijt!*, 95-96.

³⁰⁶ B. HELLINCK, *Een halve eeuw (in) beweging: een kroniek van de Vlaamse holebibeweging*, Gent, 2002, 13 en TROMMELANS, *Vlaanderen vrijt!*, 98.

³⁰⁷ A.M. VALK, *Encyclopaedia Britannica*, ‘Lesbian feminism’.

³⁰⁸ Duits, *Dolle mythes*, 112.

vrouwenbeweging door zich te liëren aan andere feministische topics. Ze stelden zichzelf voor als de hevigste strijdsters en de vrouwen die het meeste risico liepen omdat zij op verschillende manieren als inferieur werden aanzien. De lesbische gemeenschap distantieerde zich steeds verder van de mannenwereld en zag het leven in communes met enkel vrouwen als het ideaal.³⁰⁹ Desalniettemin veroorzaakte het prominente activisme van de lesbische vrouwen wrevel binnen de vrouwenbeweging zelf, voornamelijk wat betreft pornografie, geweld door mannen en verkrachting.³¹⁰

2. Wat is feminisme?

A. Geveinsde vanzelfsprekendheid

Het Van Dale woordenboek definieert feminisme als *“het streven naar gelijke rechten voor vrouwen en mannen”*.³¹¹ In het licht van de voorgaande belichting van het versplinterde feminisme is deze definitie wel erg simplistisch. Meer genuanceerd is de definitie van Atria's Vrouwenthesaurus, die in de inleiding al aan bod kwam: *“1. algemene aanduiding voor zowel een politieke, sociale beweging als wereldbeschouwing waarin de ongelijke (machts)verhoudingen tussen vrouwen en mannen bekritiseerd en bestreden wordt; het feminisme vormt als zodanig de inspiratiebron voor vrouwenstudies 2. het woord 'feminisme' is eind negentiende eeuw geïntroduceerd en heeft in verschillende historische perioden andere betekenissen gehad; gemeenschappelijk is de herwaardering van de ervaringen en de cultuur van vrouwen”*³¹² Zoals Atria aangeeft, dook de term feminisme al op in het taalgebruik vanaf de negentiende eeuw. Aanvankelijk was *féminisme* een begrip in de politieke context van het negentiende-eeuwse Frankrijk. Hubertine Auclert was de eerste die zichzelf als een *féministe* omschreef. Auclert was één van de eerste Franse suffragettes. Ze behoorde tot een groep vrouwen die zich verzette tegen de *Code Napoléon* met zijn beperkende rechten voor vrouwen.³¹³ Het woord veroverde echter niet meteen zijn plek in het taalgebruik. Zelfs na 1900, toen feminisme een meer gangbare term geworden was op het Europese continent, omschreven de meeste activistische vrouwen zich liever als suffragette. Feminisme raakte meer in zwang bij

³⁰⁹ A.M. VALK, *Encyclopaedia Britannica*, 'Lesbian feminism'.

³¹⁰ HANNAM, *Feminism*, 87-88.

³¹¹ *Van Dale*, 'feminisme'.

³¹² *Atria Vrouwenthesaurus*, 'feminisme'

³¹³ *Women in World History: A Biographical Encyclopedia*, 'Auclert, Hubertine (1848-1914)', 2002 (<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/auclert-hubertine-1848-1914>). Geraadpleegd op 27 juni 2018.

een categorie suffragettes die pleitte voor een verder reikende revolutie: zij wilden niet enkel stemrecht, ze wilden méér.³¹⁴

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vrouwen van de tweede golf, voor wie het stemmen een verkregen recht was, zich als feministes gingen omschrijven. Toch is de term feminist niet zo vanzelfsprekend als hij lijkt. Veel auteurs laten na de definiëren wat feminisme voor hen precies inhoudt. Het woord dekt vele ladingen en waren feministes het intern meer oneens dan eens. Desalniettemin schaarden zij zich allen blijvend onder de feministische vlag, zij het met hun eigen voorvoegsels, dus wat is feminisme dan precies? June Hannam stelt in haar overzichtswerk *Feminism* de volgende woordverklaring voor: “A recognition of an imbalance of power between the sexes with women in a subordinate role to men and a belief that women’s condition is socially constructed and can therefore be changed. Emphasis is placed on female autonomy.”³¹⁵ Karen Offen voegt hier in *European feminisms 1700 - 1950: A political history* een onderscheid tussen relationeel en individualistisch feminisme aan toe. Relationeel feminisme erkent daarbij de waarde van de vrouw in haar rol als vrouw en moeder, terwijl individualistisch feminisme alle sekse-gerelateerde rollen en hun belang minimaliseren tot een totale gelijkheid.³¹⁶ Beide auteurs erkennen daarnaast het bestaan van meerdere feminismes naast elkaar én een veranderende betekenis doorheen de tijd. In het licht van deze diversiteit komt in het volgende onderdeel de kijk van de vrouwenhuizen zelf op feminisme aan bod.

B. *Être femme, être féministe*

“Être femme, c’est être assurée de subir, de la naissance à la mort, une discrimination basée sur la seule appartenance sexuelle” [...] “Être féministe, c’est découvrir la réalité de cette condition. C’est par la même faire l’expérience de la “sisterhood”, de la sororité. C’est affirmer que la discrimination dont les femmes sont l’objet en tant que femmes n’est pas nécessitée par la nature, et en particulier par la nature biologique, mais qu’elle est construite et liée à des formes sociales déterminées. C’est lutter pour que cette situation soit renversée et pour que les femmes puissent assumer elles-mêmes leur propre existence, dans le sens qu’elles choisissent. C’est inévitablement vouloir une autre société.”³¹⁷ De redactrices van het *Bulletin* voelden in 1975 de nood

³¹⁴ HANNAM, *Feminism*, 7-8.

³¹⁵ HANNAM, *Feminism*, 7.

³¹⁶ OFFEN, *European Feminisms*, 21-23.

³¹⁷ Zonder titel, *Bulletin de la Maison des Femmes* (maart 1975), 3-4.

aan een definitie voor hun beweging. Ze spraken in een ongesigneerd artikel niet expliciet in naam van het Maison, maar gaven ook niet aan dat hun bepaling individueel zou zijn. Het is bijgevolg aannemelijk dat het weergegeven feministische ideaal werd aangenomen als standaard voor het vrouwenhuis. De auteur of auteurs van het artikel bleven dan ook vrij algemeen in hun bewoordingen. Zij benadrukten dat alle vrouwen gediscrimineerd werden, maar dat enkel zij die zich hiervan bewust waren én er actief aan wilden werken zich daadwerkelijk feministes mochten noemen. Ze verloren de veelvormigheid van de vrouwenbeweging en de keuzevrijheid van elk individu echter niet uit het oog, zo getuigt het fragment “[...]dans le sens qu’elles choisissent.”³¹⁸ Ze keerden zich evenwel tegen elke vrouw die zich schikte in haar rol en daar gelukkig mee was.³¹⁹ De Brusselse vrouwen sloten zich daarmee aan bij de strijdlustige visie van Simone de Beauvoir, die stelde dat een vrouw er voor moest kiezen om een zelfstandig wezen te zijn, een subject. Een vrouw die zich schikte in haar positie zorgde volgens de Beauvoir voor een achteruitgang van de vrouwenrechten in het algemeen.³²⁰

De Nederlandse vrouwen waren meer bezig met de diversiteit binnen de feministische beweging. In het zomernummer van 1978 probeerde de redactie zoals ze zelf aangaven hun lezeressen wegwijs te maken in “de warwinkel” van het feminisme.³²¹ De *Vrouwenkrant* onderscheidde zelf vijf verschillende stromingen binnen de vrouwenbeweging van de jaren zeventig: “Het Belangenbehartigings-Feminisme, ofwel de emancipatiegedachte, het Feminisme-Socialisme, het Radicaal Feminisme, het Lesbies (sic) Feminisme, het Cultuur Feminisme.”³²² De emancipatiegedachte omschreven ze als een vorm van feminisme die streefde naar de gelijkheid tussen man en vrouw, waarbij gelijkheid niet betekende ‘hetzelfde zijn’ maar wel ‘gelijke toegang hebben tot’. Dit was eveneens het feminisme van MVM.³²³ Aanhangsters van het feminisme-socialisme verbonden dan weer de strijd voor vrouwenrechten met die tegen kapitalisme. Ze werden in de *Vrouwenkrant* geïllustreerd in combinatie met een afbeelding van Karl Marx.³²⁴ Het radicaal

³¹⁸ Zonder titel, *Bulletin de la Maison des Femmes* (maart 1975), 3-4.

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ DE BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, 477 en 822.

³²¹ ‘Stromingen in het feminisme: wegwijs in de warwinkel’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1978), 3.

³²² Ibid.

³²³ Ibid., 9.

³²⁴ Ibid., 11.

feminisme wilde zoals hierboven aangehaald alle banden met mannen verbreken en zich ontdoen van eender welke vorm van patriarchale organisatie.³²⁵ Lesbische feministes ten slotte waren volgens de auteurs van de *Vrouwenkrant* geen echt gescheiden organisatie, al waren er met onder andere Paarse September wel op zichzelf staande groepen. Ze wilden een open omgeving creëren waarin vrouwen hun seksualiteit niet steeds moesten verklaren en lotgenoten elkaar zouden vinden.³²⁶ Hoe het lesbisch feminisme ideologisch verschilde van andere strekkingen legden de anonieme schrijfsters van het artikel niet uit.

De Nederlandse vrouwen gaven aan het begin van hun zomernummer aan geen universele mening voor het Vrouwenhuis te willen opdringen, zij zagen zichzelf namelijk als “te verschillend”.³²⁷ Ze constateerden echter dat er één visie was waar het Vrouwenhuis als geheel niet achter kon staan: het standpunt van MVM. Volgens de Amsterdamse vrouwen was roldoorbreking niet voldoende om tot het ‘paradijs’ te komen. Alle andere stromingen waren volgens de *Vrouwenkrant* wel vertegenwoordigd in hun gelederen.³²⁸ Desalniettemin publiceerde de *Vrouwenkrant* naast alle andere stromingen een stukje over de emancipatiegedachte van ManVrouwMaatschappij. Het artikel bleef zelfs neutraal van toon, aangezien het geschreven werd door een lid van MVM zelf. De *Vrouwenkrant* slaagde er bij de beschrijving van verschillende stromingen in zich op te stellen als relatief onpartijdige informatieverstrekker.

Het Maison des Femmes van Brussel stelde zich in dit opzicht voorzichtiger op dan zijn Amsterdamse tegenhanger. Aan het begin van zijn oprichting kreeg het vrouwenhuis veel steun van mannelijke medewerkers. De mannen waren verantwoordelijk voor de loodgieterij, de elektriciteit en het verven van de locatie. De vrouwen waren hier erg erkentelijk voor en gaven bijgevolg aan dat het vrouwenhuis ook voor mannen toegankelijk zou zijn. Toch wilden ze het huis geregeld voorbehouden voor vrouwen alleen.³²⁹ Later kwamen ze op dit standpunt echter terug.³³⁰

³²⁵ Ibid., 14.

³²⁶ Ibid., 17-18.

³²⁷ ‘Stromingen in het feminisme: wegwijz in de warwinkel’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1978), 3.

³²⁸ Ibid.

³²⁹ ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1975), 2.

³³⁰ ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

De Brusselse vrouwen lieten, in vergelijking met hun Amsterdamse collega's, minder ruimte voor individuele opvattingen of waren in elke geval in mindere mate bezig met interne verschillen. Dit zou er op kunnen wijzen dat er minder ideologische conflicten onder de vrouwen bestonden, maar het is eveneens plausibel dat in een hang naar eenheid het *Maison des Femmes* liever een genuanceerd en eenduidig standpunt innam. Dit laatste lijkt gezien de verscheidene politieke en levensbeschouwelijke achtergronden in het vrouwenhuis meer aannemelijk.³³¹ Ten slotte is het in het kader van het internationale karakter van de vrouwenhuizen interessant op te merken dat hoewel de *Vrouwenkrant* en het *Bulletin de la Maison des Femmes* aandacht hadden voor andere stromingen, zoals het lesbisch feminisme, zij andere interculturele vrouwenbewegingen buiten beschouwing lieten. Het ging dan niet enkel om bewegingen uit de derde wereld, maar ook het Amerikaanse 'black feminism' kwam niet aan bod.³³² De interesse van de vrouwen voor ideologische verschillen beperkte zich dus tot de invloeden die zij in hun dagelijkse werking waarnamen.

3. Mannen, kinderen en seksualiteit

A. Mannen niet toegelaten

Het onderzoek naar de rol van mannen binnen het tweede golf-feminisme is beperkt. Het bestaande werk is ofwel persoonlijk van aard, ofwel sociologisch en gericht op de Angelsaksische wereld.³³³ Naar de Belgische, Franse en Nederlandse situatie loopt momenteel een doctoraatsonderzoek uitgevoerd door Philippe De Wolf aan de UGent. De Wolf stelt dat een aantal feministische groepen wel gemengd was wat sekse betreft en dat een minderheid aan groeperingen enkel uit feministische mannen bestond.³³⁴ Op zich is dit echter een bijzonder gegeven aangezien feminisme per definitie mannelijke dominantie ten opzichte van vrouwen uitdaagt. Het is dus niet vanzelfsprekend dat de vrouwengroepen zouden samenwerken met de onderdrukker, noch dat mannen hun geprivilegieerde positie zouden willen afstaan. De participatie

Op de precieze visie van de vrouwenhuizen op mannen en hun aanwezigheid binnen de vrouwenbeweging kom ik later terug.

³³¹ Zie I. Het persoonlijke wordt politiek: politieke emancipatie in de vrouwenhuizen

³³² HANNAM, *Feminism*, 8-9.

³³³ T. DIGBY, *Men Doing Feminism*, Londen, 1998; A. GOLDRICK-JONES, *Men who believe in feminism*, Santa Barbara, 2002; S. TARRANT, *Men and Feminism*, Berkeley, 2009; e.a.

³³⁴ P. DE WOLF, 'Male feminism: men's participation in women's emancipation movements and debates. Case studies from Belgium and France (1967-1984)', *European Review of History*, 22 (2014), 77.

van het mannelijke geslacht in de vrouwenbeweging vormde dan ook een pijnpunt binnen de vrouwengroepen.

De grootste angst bestond er in dat mannen de bovenhand zouden krijgen binnen de vrouwengroepen, zoals zij ook de leiding hadden in alle andere maatschappelijke velden. Bovendien was een actieplan zonder mannen een symbolisch statement: vrouwen waren zelf capabel om politieke actoren te zijn. Daarnaast waren de vrouwengroepen een afspiegeling van de mannenbastions in de samenleving: politieke instituties, maar ook cafés of zelfs de straten van zodra het donker werd. Ten slotte zou mannelijke participatie het vertekende beeld kunnen creëren dat de feministische mannen de “goeden” waren en enkel de niet-actievoerende mannen onderdrukkers waren. Dat was echter niet de boodschap van de feministische beweging: elke man was per definitie een overheerser en elke vrouw was slachtoffer, ook al zag ze dat niet per se zelf zo.³³⁵

Desalniettemin waren er volgens De Wolf vrouwen die het gevoel hadden dat mannen nodig waren in de vrouwenstrijd. Rollenpatronen waren namelijk negatief voor beide seksen en belemmerden een egalitaire maatschappij. De leden van de Pluralistische Aktiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw, een Belgische politieke actiegroep, waren bijvoorbeeld niet gekant tegen mannen binnen het feminisme. Zij riepen in hun manifest uit 1973 de mannen op tot de opgave van hun privileges en vroegen hun steun in de bevrijding van de vrouw. Zo kwam een beperkt aantal mannen toch bij een vrouwengroep terecht, meestal omdat zij banden hadden of zelfs een liefdesrelatie hadden met een feministische vrouw, af en toe omdat ze links-georiënteerd waren en de emancipatie van de vrouw als deel van een groter project zagen.³³⁶

Het Brusselse vrouwenhuis keerde zich in zijn beginfase niet af van de man. Het huis in Sint-Joost-ten-Node verkregen ze dankzij tussenkomst van de mannelijke – zij het feministische – burgemeester van hun gemeente en ook bij de renovatiewerken kregen ze hulp van mannen uit hun omgeving of de buurt.³³⁷ De vrouwen schreven bovendien: “*Nous aimons aussi nous réunir avec des hommes [...] Nous serons heureuses d’y accueillir des hommes à certaines occasions, lors de*

³³⁵ DE WOLF, ‘Male feminism: men’s participation in women’s emancipation movements and debates.’, *European Review of History*, 79-80.

³³⁶ Ibid. 80-81.

³³⁷ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 161 en ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1975), 2.

*réunions qui les intéressent, ou bien une fois de temps en temps le dernier vendredi du mois, où nous proposons un souper pour tous à 19 heures.*³³⁸ Die verwelkomende houding verwierpen ze enkele maanden later voor een meer gesloten visie waarbij mannen niet welkom waren. Zij beargumenteerden hun segregatie van mannen met het idee dat *“les rapports entre femmes et hommes sont, sauf exception, “naturellement” hiérarchisés.*³³⁹ Het Brusselse Maison is hiermee geen uitzondering: verschillende vrouwengroepen zoals Front Libération des Femmes, een andere Brusselse actiegroep, sloten kort na hun oprichting mannen uit. Een uitzondering waren Dolle Mina in Gent en gedurende enige tijd ook de Dolle Mina fractie in Antwerpen.³⁴⁰ De Amsterdamse vrouwen kondigden al in hun eerste nummer van de *Vrouwenkrant* aan dat hun huis niet openstond voor mannen.³⁴¹

De argumentatie die beide huizen gebruikten tegen mannelijke aanwezigheid in hun gelederen was gelijklopend. Ten eerste zorgde de aanwezigheid van mannen voor een hiërarchie. Mannen zouden binnen een praatgroep al snel het hoge woord willen voeren en de dingen naar hun hand willen zetten. Bovendien waren mannen volgens de *Vrouwenkrant* ‘buitenstaanders’ en zou hun aanwezigheid vrouwen belemmeren in de vrije uiting van hun gevoelens, ervaringen en opinies.³⁴² Het Maison des Femmes wilde op een gelijkaardige manier zijn leden ‘beschermen’ tegen oordelende mannen. Marie Denis en Suzanne Van Rokeghem stelden in hun reflectie over het vrouwenhuis namelijk dat de *“la présence de femmes fragilisées par le problème qui les étirent”* om de uitsluiting van mannen vroeg.³⁴³ Bovendien waren de Brusselse vrouwen teleurgesteld in het gebrek aan mannelijke politieke interesse voor hun zaak, hetgeen de banden tussen de seksen vertroebelde.³⁴⁴ De *Vrouwenkrant* was nog harder in haar bewoordingen, zij spraken over *“de onwil van mannen om de vrouwenonderdrukking op te heffen”* en vonden dat vrouwen in interactie met mannen al hun energie moesten verspelen aan hun *“poging serieus genomen te worden.”*³⁴⁵

³³⁸ ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1975), 2.

³³⁹ ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

³⁴⁰ DE WOLF, ‘Male feminism: men’s participation in women’s emancipation movements and debates.’, *European Review of History*, 82.

³⁴¹ ‘Waarom alleen vrouwen?’, *Vrouwenkrant* (oktober 1972), 1 en ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

³⁴² ‘Waarom alleen vrouwen?’, *Vrouwenkrant* (oktober 1972), 1.

³⁴³ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 161.

³⁴⁴ ‘La Maison des Femmes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (mei 1975), s.f.

³⁴⁵ ‘Liever gyn dan andries’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1979), 13.

De vrouwen waren niet alleen streng voor zichzelf, zij oordeelden ook hard over groepen die wel mannen toelieten. Zo schreven de Brusselse vrouwen in 1977 een stuk over de “*Peace mouvement (sic)*” in Noord-Ierland. Zij doelden hiermee vermoedelijk op *Women for Peace*, een beweging die in 1976 werd opgericht door Mared Corrigan en Betty Williams. De vrouwen startten hun organisatie na het tragische overlijden van de neefjes en nichtjes van Corrigan nadat het Britse leger een IRA-lid had doodgeschoten terwijl hij achter het stuur zat. De auto raakte hierdoor van de weg en reed de drie kinderen en hun moeder aan. De Brusselse vrouwen vonden echter niet dat *Women for Peace* een feministische beweging was omdat zij ook mannen aantrokken.³⁴⁶ Hoewel Corrigan en Williams zich niet tot doel stelden feministisch te zijn, voelden de Brusselse vrouwen de nood om hen expliciet buiten het feministische kader te plaatsen.³⁴⁷ De Amsterdamse vrouwen reageerden dan weer gechoqueerd toen ze ontdekten dat andere Nederlandse vrouwenhuizen wel nog open stonden voor mannen of hier toch op zijn minst over twijfelden. Ze vonden dat deze discussie al lang beslecht had moeten zijn en begrepen de keuze voor een mannelijke aanwezigheid in het huis niet.³⁴⁸

De vrouwen propageerden dan wel hun vrouwenhuizen zonder mannen te runnen, toch erkenden ze dat mannen ook in een rollenpatroon gedwongen werden.³⁴⁹ Bovendien waren de Belgische vrouwen uit het Maison niet gekant tegen samenwerkingen buiten het vrouwenhuis. In 1978 bracht een groep vrouwen op initiatief van uit Maison des Femmes een bezoek aan het *Syndicat Anarchiste* in Barcelona, waar vrouwen en mannen samen stredden voor een meer egalitaire maatschappij. Hier merkte de auteur op dat “*la lutte est la même pour les femmes et les hommes*”.³⁵⁰ Over de Ierse *Peace Movement* stelden ze één jaar eerder echter dat het geen echte feministische organisatie was omdat er ook mannen participeerden. Dit hoeft niet noodzakelijk contradictorisch te zijn, aangezien de vrouwen ook hier nergens aangaven dat ze het *Syndicat* een feministische organisatie vonden. In beide gevallen uitten de vrouwen louter hun bewondering voor de bewegingen en die lof stond blijkbaar los van het al dan niet feministische karakter van de groepering.

³⁴⁶ ‘Le mouvement pour la paix Irlande’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1977), 12-16.

³⁴⁷ *Alpha History*, ‘Northern Ireland Peace Movements’.

³⁴⁸ ‘LOV’, *Vrouwenkrant* (november-december 1978), 20.

³⁴⁹ ‘Waarom alleen vrouwen?’, *Vrouwenkrant* (oktober 1972), 1.

³⁵⁰ ‘Il ne s’agit pas d’une analyse’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli-augustus 1978), 6.

Het Brusselse Maison des Femmes bleek minder strikt in zijn mannenban dan zijn tijdschrift deed vermoeden. Mannen werden na 1975 niet helemaal uit het huis geweerd. Volgens Marie Denis en Suzanne Van Rokeghem waren mannen wel welkom op bepaalde conferenties waar hun mening gezien werd als een meerwaarde. Bovendien richtten de vrouwen cursussen in waarbij ze hun collega's 'typisch mannelijke' vaardigheden wilden meegeven. Aanvankelijk waren het mannen die de cursussen zelfverdediging en loodgieterij gaven, omdat er eenvoudigweg geen vrouwen beschikbaar waren die deze technieken meester waren.³⁵¹ De mannelijke leerkrachten leken geleidelijk aan te verdwijnen, want er werd onder andere melding gemaakt van een zelfverdedigingscursus gegeven door een zekere Elsa Roobroeck.³⁵² Bij aanvang waren de Brusselse vrouwen van plan ook cursussen voor mannen aan te bieden waar zij bijvoorbeeld leerden koken of wassen. Van dit idee zagen ze echter af omdat het te veel energie vroeg voor een kwestie die op zich niet als dringend werd aanzien. Bovendien wilden de vrouwen geen bemoederende positie ten aanzien van mannen aannemen en botste het idee ten slotte met het principe 'zo weinig mogelijk mannen in het vrouwenhuis'.³⁵³

Daarnaast waren mannen welkom in de *halte-garderie* of de crèche. Die crèche bestond al bij het ontstaan van het vrouwenhuis en wilde vrouwen een flexibel opvanginitiatief voor hun kinderen bieden. Het doel was niet dat kinderen permanent hele dagen zouden komen, maar wel dat vrouwen bijvoorbeeld vlot naar de tandarts of een sollicitatiegesprek konden en hun kinderen in goede handen waren. Elke vrouw kon er terecht, de enige vereiste was dat ze één dag op voorhand lieten weten of en wanneer hun kinderen kwamen. In de crèche waren uiteraard zowel jongens als meisjes welkom en de vrouwen waren bewust bezig met de waarden die de kinderen moesten meekrijgen. Zij wilden vermijden dat de kinderen in hun opvang een stereotype beeld van de zorgende vrouw meekregen. Daarom was het wenselijk dat ook mannen in de crèche zouden werkten. Dit legden ze vast in hun statuten.³⁵⁴ In het Amsterdamse *Vrouwenkrant* was het enige teken van mannelijke aanwezigheid dan weer de aanwezigheid van een zekere Tim in de redactievermelding van de *Vrouwenkrant* van november en december 1977. Tim was echter geen volwaardig lid

³⁵¹ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 161.

³⁵² DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 171.

³⁵³ Ibid., 170.

³⁵⁴ Ibid., 166.

van de redactievergadering, maar een kind dat getuigde over de scheiding van zijn ouders.³⁵⁵

In zijn onderzoek stelde De Wolf vast dat in zijn steekproef Vlaamse organisaties meer dan Franstalige organisaties leken open te staan voor mannelijke aanwezigheid in hun rangen. Zo speelden de echtgenoten van enkele prominente Gentse Dolle Mina's een aanwezige rol in de werking, zonder daarbij trekkersfiguren te zijn. Het Waalse Marie Mineur bleek echter van bij het begin enkel op vrouwen gericht. Ook de Brusselse groep *Front de libération des Femmes* die hierboven al werd aangehaald besloot al snel zonder mannen te werken.³⁵⁶ In dat licht is het opvallend dat zowel het Brusselse als de Amsterdamse vrouwenhuis relatief immuun blijken voor die Vlaamse invloeden. Vermoedelijk is de verklaring voor dit verschil te vinden in de besproken organisatievormen, hoewel De Wolf dit aspect in zijn artikel buiten beschouwing laat. Dolle Mina en PAG waren activistische groeperingen die zich richtten op politieke onderhandelingen en spraakmakende campagnes. Zij begaven zich in de publieke sfeer, een sfeer die voornamelijk door mannen beheerst werd, en waar de feministes een plaats voor de vrouw probeerden te veroveren. Bij die verovering kon een mannelijke medestrijder vooral als voordeel ingezet worden. Voor de vrouwenhuizen lag dat anders. Het vrouwenhuis was een plaats waar vrouwen zich persoonlijk emancipeerden, waar zij vrij met elkaar konden spreken en zich konden informeren over zaken die hun situatie aangingen. Wanneer mannen hen daarmee konden helpen, bijvoorbeeld met juridisch advies of als cursusgever, waren zij inderdaad nuttig voor de vrouwenbeweging maar wanneer het over de persoonlijke emancipatie van het individu ging, werden mannen als een bedreiging gezien. De vrouwenhuizen ontstonden bovendien uit praatgroepen, die net tot doel hadden vrouwen in een omgeving met enkel vrouwen te verenigen. De vrouwen weerden mannen dus niet noodzakelijk uit een soort misandrie maar wel ter bescherming van hun eigen bezoeksters.

B. Kinderen: een keuze

“Baas in eigen buik”, is misschien wel de feministische slogan van de tweede golf die het meest in het collectieve geheugen gegrift staat. De vragen die het feminisme zich

³⁵⁵ ‘Redactie’, *Vrouwenkrant* (november-december 1977), 1.

³⁵⁶ DE WOLF, ‘Male feminism: men’s participation in women’s emancipation movements and debates.’, *European Review of History*, 82.

stelden bij het moederschap reikten echter veel verder dan het abortusrecht alleen. Moederschap brengt enerzijds veel conflicten naar boven: vrouwen kunnen bewust moeder worden, bewust geen moeder worden, ongewenst zwanger raken of net niet zwanger raken terwijl ze het wel willen. Bovendien is 'moeder' geen vaststaande positie binnen het weefsel van het gezin. Er zijn tienermoeders, alleenstaande moeders, werkende moeders, huismoeders, adoptiemoeders, surrogaatmoeders en een heel scala aan andere soorten moeders die geen eigen label hebben of net wel. Sommige moederrollen zijn maatschappelijk meer gewaardeerd dan andere. Een moeder die van bijstand leeft, kan als incapabel aanzien worden, maar hetzelfde geldt voor een moeder die 'te veel werkt' en dus geen 'volwaardige moederrol' opneemt. De grote verscheidenheid aan vormen van moederschap maakte het voor de feministische beweging moeilijk om een coherent standpunt in te nemen. Daarnaast hebben moeders andere belangen dan vrouwen die geen moeder zijn, wat de eenheid van de vrouwenbeweging bedreigde. Anderzijds was moederschap een belangrijk onderdeel van de vrouwelijke identiteit, ook als de keuze net was om geen moeder te worden. Kinderen waren een drijvende kracht achter de politieke participatie van vrouwen, die bijvoorbeeld ijverden voor meer kinderopvang, en verenigde vrouwen rond een gemeenschappelijke identiteit, namelijk die als potentiële moeder. Moederschap was bijgevolg een element waar veel feministische standpunten rond geconstrueerd waren.³⁵⁷

Aanvankelijk kreeg het moederschap weinig aandacht in relatie tot het onderzoek naar de feministische beweging, omdat historici eerder geïnteresseerd waren in de nieuwe velden die vrouwen betraden, bijvoorbeeld het werkveld of het politieke veld. Dat veranderde omdat vanaf het begin van de twintigste eeuw werd het moederschap steeds belangrijker werd in de publieke opinie. Moederschap werd gezien als de hoogste realisatie van het menselijk potentieel. Kinderen kreeg je omdat ze bijdroegen aan de economische welvaart van het gezin en later omdat de staat onderdanen nodig had. De relatie tussen een kind en zijn ouders was er één van wederkerigheid: de ouder zorgde voor het kind zodat het kind daarna voor de ouder kon zorgen. Die pragmatische houding impliceerde echter niet dat er geen ouderlijke liefde naar het kind ging. Vanaf de jaren zestig kende het geboortecijfer een sterke

³⁵⁷ P. DIQUINZIO, *The impossibility of motherhood: feminism, individualism, and the problem of mothering*, New York, 1999, vii en ix-xi.

daling in West-Europa, vrouwen gingen steeds meer uit werken en anticonceptie raakte ingeburgerd. Die verandering in levensomstandigheden en attitude maakte dat ook het moederschap een statuswijziging onderging. Moederschap was niet meer het lot van de vrouw, maar een bewuste keuze. Moeder zijn was niet langer een levenslange status maar een flexibele rol die de vrouw niet verplicht moest opnemen. De feministes van de tweede golf pleitten voor ouderschap in plaats van moederschap, waarbij familie en voortplanting geen vrouwenzaak meer waren maar een zaak van algemeen belang. Op die manier zouden gewaardeerd kunnen worden als burgers en niet omwille van hun vrouwelijkheid.³⁵⁸ De vraag bestond er in hoe een vrouw zowel autonoom individu als moeder kon zijn.³⁵⁹

Belangrijk met betrekking tot het moederschap was *Le Deuxième Sexe* van Simone de Beauvoir. De Beauvoir wilde af van het idee dat moederschap de natuurlijke roeping van de vrouw was.³⁶⁰ Ze stelde bovendien dat een zwangerschap enerzijds een verrijking was voor de vrouw, maar anderzijds een verminking en omschreef de foetus als een parasiet. Daarnaast vond ze dat zwangere vrouwen zich te veel wentelden in hun zwakheid en hun lichamelijke.³⁶¹ De Beauvoir en haar partner Sartre waren van mening dat een persoon pas echt deel kon uitmaken van het menselijke ras als hij zijn lichamelijke kon afwerpen.³⁶² Het jonge moederschap vond de Beauvoir voor het merendeel van de vrouwen een teleurstelling. Ze verwachtten een band te voelen met hun kind, maar voelden die niet en ze vreesden hun nieuwe verantwoordelijkheden.³⁶³ Ze ontkende het bestaan van een moederinstinct.³⁶⁴ Kortweg vond de Beauvoir moederschap een vreemde combinatie van narcisme, altruïsme, wens, oprechtheid, goedgelovigheid, toewijding en cynisme.³⁶⁵ De Beauvoir hield deze visie vol tot aan haar dood in 1987.³⁶⁶ De visie die *Le Deuxième Sexe* proclameerde, had een grote invloed op de vrouwenbeweging van

³⁵⁸ A.T. ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970*, New York, 2005, 2-5, 15.

³⁵⁹ ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe*, 1 en DIQUINZIO, *The impossibility of motherhood*, xiv.

³⁶⁰ DE BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, 597.

³⁶¹ Ibid., 612 en 618.

³⁶² ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe*, 227.

³⁶³ DE BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, 625-626.

³⁶⁴ Ibid., 629.

³⁶⁵ Ibid., 632.

³⁶⁶ ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe*, 232.

de jaren zestig en zeventig.³⁶⁷ Toch stelden weinig vrouwen zich zo negatief op tegenover het moederschap als de Beauvoir. Ook de vrouwenredacties van de *Vrouwenkrant* en het *Bulletin de la Maison des Femmes* zagen het moederschap als een delicate kwestie, maar waren niet uitsluitend negatief.

Het *Bulletin* liet zich slechts in beperkte mate uit over het moederschap. Haar redactrices klaagden het beeld aan dat jonge meisjes op school meekregen, waarbij moederschap hun hoogste levensdoel was en zij enkel de beroepen aangeleerd kregen die te combineren waren met een gezin.³⁶⁸ Daarnaast hielden de vrouwen een éénmalige bijeenkomst waar ze reflecteerden over de zin en onzin van moederdag.³⁶⁹ Verder bleef de theoretische interesse voor het moederschap in Brussel beperkt. Wel gaf de aanwezigheid van onder andere de *halte-garderie* zoals hierboven besproken aan dat het vrouwenhuis openstond voor de aanwezigheid van kinderen. Toch zagen de vrouwen van het Maison moederschap tenminste ook deels als een last, want aan het begin van de jaren tachtig stelde een artikel in het *Bulletin* dat “*La vraie vie des femmes commence à ... 50 ans. Une vie personnelle, enfin.*”³⁷⁰ Volgens dit stukje kreeg de vrouw pas de kans op persoonlijke ontwikkeling van zodra haar kinderen het huis uit waren en voortplanting geen optie meer was.

Waar het *Bulletin* het moederschap weinig in de kijker zette, deed de *Vrouwenkrant* dit des te meer. Het november-december nummer van 1977 was volledig gewijd aan het thema gezin en kinderen. De vrouwen streden tegen het “geluksideaal van het ‘volledige gezin’” dat zij een “onwezenlijk en onhaalbaar ideaal” vonden.³⁷¹ Sterker nog, het beeld van het kerngezin was voor de vrouwen “*Een beeld wat in werkelijkheid vrouwen en kinderen opsluit binnen het gezin en weg houdt uit de maatschappij. Een beeld dat er voor zorgt dat je in afgesloten kleine eenheidjes moet leven, waarbinnen je mag gillen, vrijen en huilen, en waarbuiten niets te zien valt behalve een paar beleefde smoelen, schoongeveegd van snot, tranen, gevoelens en andere viezigheid, want dat is niet netjes, en die hoort toch voor een eigen afgesloten eenheidje te zorgen, waarin je ‘dat soort dingen’ kwijt kunt.*”³⁷² De rol van de vrouw

³⁶⁷ Ibid., 229.

³⁶⁸ ‘Changer les livres c’est aussi changer notre vie’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1975), s.f.

³⁶⁹ ‘Réunion fête des mères’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (april 1975), s.f.

³⁷⁰ ‘Compote de pommes’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli-augustus 1981), 2.

³⁷¹ ‘doen niet mee’, *Vrouwenkrant* (november-december 1977), 3.

³⁷² Ibid.

binnen dit klassieke gezin was die van een ezeltje dat rondliep maar verder niets te vertellen had.³⁷³ De familie met mama en papa was volgens de *Vrouwenkrant* ook voor kinderen helemaal niet zo ideaal als het gepresenteerd werd. De redactie liet verschillende kinderen aan het woord die getuigden over hun 'ongewone' gezinssituatie. Zo was er Tim, wiens ouders gescheiden waren en die daar niet erg gelukkig mee was, maar er toch begrip voor kon opbrengen: "*Scheiden ik ben er tegen maar soms!*" stelde Tim.³⁷⁴ Even verder kwam de elfjarige Manon aan het woord. Haar moeder had een job, waardoor ze in de "*kresj*" werd opgevangen. Manon schreef dat ze het in de crèche leuk vond, want thuis was ze maar alleen.³⁷⁵

Het was dit soort collectieve opvoedingsmodel waar de *Vrouwenkrant* naar streefde. Emancipatie van vrouwen achtten de vrouwen onmogelijk zo lang er geen emancipatie van de kinderen plaatsvond. Moeders zouden niet steeds op zoek moeten gaan naar individuele oplossingen voor hun kinderen, maar "*De zorg voor kinderen van feministes zou veel kollektiever (sic) georganiseerd moeten worden.*"³⁷⁶ Diezelfde visie reflecteerde zich in de opinie van de redactie over woonvormen. De algemeen geldende woonnormen vond zij te veel beïnvloed door het ideaal van het kerngezin. Andere samenlevingsvormen waren volgens de schrijfsters van de *Vrouwenkrant* onvoldoende geaccepteerd, zowel door de maatschappij als door de overheid.³⁷⁷ Een geprezen initiatief dat hier tegen in ging was Brood en Rozen, een feministische woongemeenschap waar vier vrouwen, één man en twee kinderen samen leefden. Het idee was dat iedereen huur betaalde voor éénentwintig procent van haar netto-inkomen.³⁷⁸ Nog verregaander was het idee van een "*kinderhuis*" waar de kinderen vast inwoonden en hun ouders bij toerbeurt kwamen oppassen. Zo hadden de ouders ongeveer één week op vier ouderschapstaken te vervullen en waren zij de rest van de tijd vrij. Ook in het kinderhuis werden de kosten gedeeld op basis van het ouderlijke inkomen.³⁷⁹

Vaders kwamen noch in het *Bulletin* noch in de *Vrouwenkrant* uitgebreid aan bod. In 1977 viseerden de auteurs van de *Vrouwenkrant* kort het vaderschap in een

³⁷³ Ibid.

³⁷⁴ 'groten en kleinen apart', *Vrouwenkrant* (november-december 1977), 8.

³⁷⁵ 'groten en kleinen apart', *Vrouwenkrant* (november-december 1977), 9.

³⁷⁶ 'aparte werelden', *Vrouwenkrant* (november-december 1977), 12.

³⁷⁷ 'De hoeksteen van de woonnood', *Vrouwenkrant* (december-januari 1978-1979), 3.

³⁷⁸ 'Brood en rozen', *Vrouwenkrant* (december-januari 1978-1979), 15.

³⁷⁹ 'Het kinderhuis', *Vrouwenkrant* (december 1979), 22.

artikel over een leerboek huishoudonderwijs: *“In dit hele boekje is vader een toevallige gast die naar voren treedt als er belangrijke beslissingen genomen moeten worden, zoals bijvoorbeeld het nemen van een huisdier, vakantie etc. Moeder wordt in dit boekje geacht 24 uur per dag te werken en dit ‘uiteraard’ met een opgewekt gezicht.”*³⁸⁰ Vier jaar later nam de man volgens de Amsterdamse vrouwen een grotere rol op in het huishouden, maar toch misten ook de redactrices van dit latere nummer gelijkwaardigheid bij het opvoeden. De opkomst van wat zij het *“Nieuwe Vaderschap”* noemden, zorgde er volgens de schrijfsters voor dat vaders alom geprezen werden voor het werk dat moeders zonder lof uitvoerden. Van vrouwen werd verwacht dat zij allerlei vrijwillige taken opnamen, bijvoorbeeld op school, terwijl mannen al applaus kregen als ze naar een ouderavond kwamen.³⁸¹ Hoewel de vrouwen veel kritiek hadden op het moederschap betekende dit niet dat zij kinderen louter als last ervaarden. Het moeder-zijn vormde echter maar een deel van de identiteit van een vrouw en niet haar levensdoel op zich.³⁸²

Ten slotte was er de gecontesteerde kwestie waarbij vrouwen er voor kozen om geen moeders te zijn: abortus. Bewuste zwangerschapsonderbreking stond in de jaren zeventig zowel in Nederland als in België in het strafwetboek.³⁸³ Vrouwen die er toch voor kozen om hun zwangerschap te beëindigen moesten dat in het geniep en op vaak gevaarlijke wijze doen.³⁸⁴ De kentering kwam er toen in 1967 Engeland als eerste een nieuwe abortuswet invoerde.³⁸⁵ Steeds openlijker gingen vrouwen, ook in de Lage Landen op zoek naar mogelijkheden. Twee artsen zetten voor de Nederlandse en Belgische vrouwen, elk apart, de zaak in beweging: Frans Wong in Amsterdam en Willy Peers in Namen.³⁸⁶ Wong bouwde aan het Oosterpark in Amsterdam een praktijk uit die uiteindelijk één van de grootste abortusklinieken van Europa werd, zij het nog steeds illegaal. Zijn acties veroorzaakten ook opschudding bij de reguliere ziekenhuizen, die in beperkte mate ook abortussen begonnen uit te voeren.³⁸⁷ Willy

³⁸⁰ ‘Leermiddelen’, *Vrouwenkrant* (september 1977), 10.

³⁸¹ ‘Moederschap weer in opkomst’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1981), 3.

³⁸² ‘Volgens een direktice’, *Vrouwenkrant* (september 1977), 7. .

³⁸³ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, ‘Abortusstrijd’, 2018 en GULMANS, M. en VAN DEN BORN, K., *Andere Tijden*, ‘abortus’, 2007.

³⁸⁴ GULMANS, M. en VAN DEN BORN, K., *Andere Tijden*, ‘abortus’, 2007.

³⁸⁵ *Ibid.*

³⁸⁶ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, ‘Abortusstrijd’, 2018 en GULMANS, M. en VAN DEN BORN, K., *Andere Tijden*, ‘abortus’, 2007.

³⁸⁷ GULMANS, M. en VAN DEN BORN, K., *Andere Tijden*, ‘abortus’, 2007.

Peers werd dan weer in België aangehouden voor zijn praktijken.³⁸⁸ Peers voerde abortussen uit in Namen voor vrouwen uit heel België. Dokter Peers was erg open over zijn praktijken en kon toch lang ongestoord verder werken. Toen hij in 1973 toch werd aangehouden kwam dit voor velen dan ook totaal onverwacht. Peers werd ervan beschuldigd een ingreep te hebben uitgevoerd op een zestienjarig meisje met een mentale beperking die door haar vader misbruikt was. Dat verhaal wekte veel solidariteit op en in drie weken tijd tekenden 250 000 mensen een petitie die om zijn vrijlating vroeg. Tweehonderd artsen en achthonderd vrouwen die bij een abortus betrokken waren geweest maakten zich bovendien bekend. De abortusbeweging kreeg met Peers' arrestatie een gigantische impuls. Het publieke debat, met voor- en tegenstanders, kwam op gang. De impact was zo groot dat de vraag rees of Peers of enkele vrijzinnige medestanders niet zelf zijn arrestatie georganiseerd hadden, om zo het debat aan te zwengelen.³⁸⁹ Het zou in België toch nog tot 1990 duren voor abortus uit het strafwetboek verdween.³⁹⁰

De *Vrouwenkrant* en het *Bulletin* spraken zich allebei uit vóór het recht op abortus. Zo riepen de Nederlandse vrouwen in 1977 op tot affiches plakken tegen CDA, de conservatieve christendemocratische partij, en VVD, conservatief en liberaal, omdat zij tegen abortus waren.³⁹¹ Toch waren de vrouwen in 1980 niet tevreden toen Nederland een nieuwe abortuswet kreeg. Daarin werd vastgelegd dat abortussen legaal waren als ze werden uitgevoerd bij een erkende kliniek en na vijf dagen bedenktijd. De foetus mocht bovendien geen levensvatbare termijn bereikt hebben. Enkel de moeder kreeg in dit wetsontwerp zeggenschap over de zwangerschapsafbreking en dit zonder ouderlijke toestemming vanaf zij zestien jaar oud was.³⁹² De Amsterdamse vrouwen vonden dat vrouwen de dupe waren van de veranderingen, en vonden de nieuwe wet niets meer dan vrouwvriendelijke schijn. Waarom ze er zo over dachten werd niet duidelijk.³⁹³ Het *Maison des Femmes* huisvestte dan weer 'Groupe A', een werkgroep speciaal gericht op het verlenen van

³⁸⁸ *RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme*, 'Abortusstrijd', 2018, (<https://rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/politiek-en-beleid/412-abortusstrijd>). Geraadpleegd op 17 juli 2018.

³⁸⁹ TROMMELANS, *Vlaanderen vrijt!*, 65.

³⁹⁰ *Ibid.*, 71.

³⁹¹ 'Uit het vrouwenhuis', *Vrouwenkrant* (mei 1977), 21.

³⁹² *Overheid.nl*, 'Wet afbreking zwangerschap', 2018 (<http://wetten.overheid.nl/BWBR0003396/2018-08-01>). Geraadpleegd op 9 augustus 2018.

³⁹³ 'Abortus', *Vrouwenkrant* (februari 1981), 13.

vrije abortus. Zij boden vrouwen die ongewenst zwanger waren materiële hulp, kinderopvang, onderdak voor en na de zwangerschapsonderbreking, begeleiding, financiële steun, psychologische bijstand en informatie over contraceptie.³⁹⁴ Het lokaal van Groupe A bevond zich centraal in het vrouwenhuis en was “*le coeur de la maison*”.³⁹⁵ Groupe A kreeg later een uitgebreider takenpakket, dat ook het algemene gynaecologische onderzoek voor de bezoekers van het huis omvatte, en werd omgedoopt tot ‘*médecine-femmes*’.³⁹⁶ In 1976 gaf het Maison des Femmes ‘*le livre blanc de l’avortement*’ uit. In het boekje verzamelden zij getuigenissen van vrouwen die een abortus ondergaan hadden, maar ook de ideeën omtrent het thema van de ‘gewone’ bezoekers van het vrouwenhuis.³⁹⁷

Beide huizen waren dus niet gekant tegen het moederschap, maar ze deelden de mening dat het moederschap een vrije keuze moest zijn. Die opinie vond steun in de opkomst van nieuwe anticonceptiemiddelen zoals de pil en een gedoogbeleid tot later legalisering van abortus, al bleef dat laatste beperkt. Het Brusselse Maison richtte zich met haar crèche en medische bijstand vooral op de praktische hulpverlening aan individuele vrouwen, terwijl het Vrouwenhuis de thematiek op een diepere ideologische en beleidsmatig niveau uitspitte. De internationale vrouwenbeweging bevond zich wat moederschap betrof grosso modo op dezelfde lijn.³⁹⁸

C. Heteroseksualiteit: heulen met de vijand?

Aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig begon een laatste thema te spelen in de vrouwenhuizen en hun tijdschriften: de lesbische beweging. Zoals eerder vermeld was een lesbische levensstijl voor een bepaalde groep vrouwen het summum van autonomie en bevrijding van het mannelijke juk.³⁹⁹ Toch waren niet alle feministes het daarmee eens. Binnen de vrouwenbeweging bestond namelijk een averechtse stroming die er net voor terugdeinsde als mannenhaatsters of lesbiennes te worden aanzien.⁴⁰⁰ Het was dus niet gemakkelijk voor lesbiennes om hun plaats te vinden, noch in de homobeweging die zich in hoofdzaak tot mannen richtte, noch in vrouwenbeweging die niet goed wist wat ze met

³⁹⁴ ‘Groupe A’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (april 1975), s.f.

³⁹⁵ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 163.

³⁹⁶ Ibid., 164.

³⁹⁷ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 165.

³⁹⁸ L. UMANKSY, *Motherhood Reconceived: Feminism and the Legacies of the Sixties*, New York, 1996, 12.

³⁹⁹ COSTERA MEIJER, *Het persoonlijke wordt politiek*, 277.

⁴⁰⁰ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 122.

deze andere ingesteldheid aan moest.⁴⁰¹ Ook in de vrouwenhuizen werd de heteronormativiteit uitgedaagd. Dat verliep soms relatief probleemloos, maar soms ook niet.

In de Amsterdamse *Vrouwenkrant* kwamen lesbiennes snel aan bod. Al in 1974 publiceerde de krant de stelling dat in het vrouwenhuis “*politieke voorkeur of seksuele voorkeur in principe niet uitmaakt*”.⁴⁰² In volgende nummers bleef homoseksualiteit een terugkerend thema, maar zonder belerende noch afkeurende toon.⁴⁰³ Bovendien was bij het Friese zomerkamp waar het Vrouwenhuis aan deelnam één week exclusief voorbehouden voor lesbische vrouwen.⁴⁰⁴ Dit getuigt enerzijds van een grote openheid ten opzichte van anders gearde vrouwen, anderzijds is het enigszins segregierend om lesbische vrouwen te weren van de weken die voorbehouden werden voor vrouwen met kinderen. Het Brusselse Maison des Femmes vestigde in zijn eerste nummers geen aandacht op de seksuele voorkeuren van hun bezoekers. In België lijkt het conflict tussen lesbiennes en de vrouwenbeweging dan ook minder pertinent geweest te zijn. Aan de ene kant was de oprichting van Atthis en Sappho vanuit een negatief sentiment tegenover de vrouwenbeweging een indicator van een moeilijke relatie. Aan de andere kant waren de lesbiennes al sinds 1973 aanwezig op de vrouwendagen. Atthis specifiek was daarenboven gelieerd aan het Antwerpse vrouwenhuis, dat een doorverwijzingsplaats werd voor lesbiennes op zoek naar gelijkgestemden.⁴⁰⁵

Dat het Vrouwenhuis en het Maison des Femmes zich openstelden voor hun lesbische zusters wordt geïllustreerd door de aanwezigheid van specifiek homoseksuele groepen in de huizen. In Amsterdam huisvestte het Vrouwenhuis ten minste vanaf 1976 maar misschien al eerder de ‘C.O.C.-werkgroep vrouwen’.⁴⁰⁶ Het C.O.C. of het Cultuur- en Ontspannings Centrum bestond in Amsterdam al sinds 1946 en organiseerde opvang en sociale activiteiten voor homoseksuele mannen en vrouwen. Daarnaast ijverden ze voor de afschaffing van het artikel 248-bis dat seksuele contacten met iemand van hetzelfde geslacht strafbaar maakte.⁴⁰⁷ De positie

⁴⁰¹ Ibid., 124.

⁴⁰² ‘Het vrouwenhuis’, *Vrouwenkrant* (december 1974), s.f.

⁴⁰³ ‘Leven met een vrouw’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1977), 19; ‘Vrouwen met vrouwen’, *Vrouwenkrant* (maart 1978), 11-12; e.a.

⁴⁰⁴ ‘Uit het vrouwenhuis’, *Vrouwenkrant* (juli-augustus 1977), 48.

⁴⁰⁵ K. JANSSEN, *Een muze op Lesbos, een geschiedenis van Atthis en haar relatie met de holebi- en vrouwenbeweging*, onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2014, 100-101, 105.

⁴⁰⁶ ‘C.O.C.-werkgroep vrouwen’, *Vrouwenkrant* (februari 1976), 12.

⁴⁰⁷ *COC Nederland*, ‘Over ons’ (<http://www.coc.nl/over-ons>). Geraadpleegd op 18 juli 2018.

van vrouwen in het C.O.C. was niet altijd gunstig, omdat de vrouwen het gevoel kregen dat het mannen waren die het er voor het zeggen hadden.⁴⁰⁸ Het Vrouwenhuis bood hier in beperkte mate een antwoord op door enkel de vrouwengroep van het C.O.C. op te nemen in haar pand. Ook de Dochters van Bep kwamen in het Vrouwenhuis terecht. Zij waren een uitloper van het in 1974 opgedoekte Paarse September, de meest opvallende lesbische belangengroep van Nederland. De Dochters van Bep inspireerden zich op het Amerikaanse Daughters of Bilitis, de eerste politiek activistische groep van lesbiennes in de Verenigde Staten. De Dochters van Bep kregen echter geen centrale plaats in het vrouwenhuis, maar zaten 'boven' in het huis.⁴⁰⁹ Naast de Dochters van Bep had boven ook de 'Zondagsgroep', de latere 'Lesbian Nation', haar plek.⁴¹⁰ De naam Lesbian Nation ging terug op het gelijknamige boek van de Amerikaanse Jill Johnston. Daarin zette Johnston haar radicale visie op de noodzaak tot lesbisch separatisme uiteen.⁴¹¹ De groep ontwikkelde binnen het vrouwenhuis dan ook als een aparte entiteit. Ze hadden een eigen cultuur en vormden een erg coherent collectief waarin behulpzaamheid centraal stond. Ze onderscheidden zich van andere vrouwen door hun voorliefde voor mannenkleding.⁴¹²

In het Maison des Femmes werden lesbiennes eveneens – al dan niet met open armen – verwelkomd. De Brusselse groep lesbiennes bestond onder verschillende namen. Aanvankelijk ging ze door het leven als 'les Biches Sauvages', de wilde hinds, later introduceerden ze zich als 'Lesbiennes radicales', om ten slotte verder te gaan als 'Homo-L'. De naam 'Lesbiennes radicales' bleef echter circuleren. De lesbiennes kwamen elke woensdag samen in het vrouwenhuis en hun bijeenkomsten stonden niet open voor heterovrouwen. Dat betekende niet dat de lesbiennes een volledig gesegregeerd bestaan hadden in het Maison. In tegendeel, lesbiennes maakten deel uit van de andere groepen samen met hetero-vrouwen. De integratie van de homoseksuele vrouwen was bij momenten problematisch, omdat hun seksualiteit door velen toch nog als afwijkend werd gezien. Sommige vrouwen kozen er dan ook voor om niet deel te nemen aan de activiteiten van Homo-L. Desalniettemin bleef het

⁴⁰⁸ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 124.

⁴⁰⁹ VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 133.

⁴¹⁰ Ibid.

⁴¹¹ JOHNSTON, J., 'Was Lesbian Separatism Inevitable?', *The Gay & Lesbian Review* (maart-april 2006). Online via: <https://web.archive.org/web/20070813001841/http://glreview.com/issues/13.2/13.2-johnston.php>.

⁴¹² VAN DE LOO, *De vrouw beslist*, 133.

Maison des Femmes zich steeds openstellen voor zijn homoseksuele bezoekers. Volgens Marie Denis en Suzanne Van Rokeghem was de aanwezigheid van lesbiennes in het Maison “*le signe de la sororité des femmes, face à une société qui divise.*”⁴¹³

De vrouwenhuizen respecteerden de seksuele voorkeuren van al hun leden dan wel, zij waren niet blind voor het aanslepende conflict tussen heteroseksuele en homoseksuele feministes in de vrouwenbeweging. In 1981 publiceerde het *Bulletin* een stuk geschreven door “*Des lesbiennes féministes radicales de l'ex-Collectif Q.F.*”⁴¹⁴ In het artikel klaagden de lesbiennes de gesloten houding van het collectief ‘*Questions Féministes*’ aan. Dat Franse collectief stond onder leiding van onder andere Simone de Beauvoir en bracht een Franstalig tijdschrift, eveneens getiteld *Questions Féministes* uit sinds 1977. In 1981 besloot het collectief zich echter om te dopen tot ‘*Nouvelles Questions Féministes*’ en het tijdschrift eveneens van naam te veranderen. Oorzaak van de breuk waren twee artikels getiteld ‘*La pensée Straight*’ en ‘*Hétérosexualité et féminisme*’, die respectievelijk voor en tegen een exclusief lesbisch feminisme pleitten.⁴¹⁵ De kern van het conflict situeerde zich op het vlak van de link tussen seksualiteit en feministisch engagement. De heteroseksuele schrijfsters van *Questions Féministes* suggereerden dat lesbiennes geen bewuste keuze maakten voor hun seksualiteit en zij dus ook niet door hun homoseksualiteit een politiek engagement opnamen. Hun opposanten, de radicale lesbiennes, stelden echter dat zij net de enige ware feministes waren omdat zij zich niet inlieten met de “*oppresseur*”, zijnde de man. Blijkbaar waren de Belgische vrouwen die het Brusselse Maison frequenteerden of toch op zijn minst bekend waren met het *Bulletin* eveneens betrokken bij *Questions Féministes* én achtten de vrouwen van het *Bulletin* de wederzijdse band sterk genoeg om hun protest te willen publiceren. Opvallend is dat door de publicatie van het artikel het Maison des Femmes de kant van de lesbiennes lijkt te kiezen en zo ingaat tegen de toonaangevende Simone de Beauvoir. Een schrijfster van het *Bulletin* waarschuwde de radicale lesbiennes echter wel om niet te vervallen in “*un racisme dont elles ont souffert en dehors des mouvements féministes et des Maison des Femmes*” en riep op tot het behoud van een “*esprit de sororité*”.⁴¹⁶

⁴¹³ DENIS en VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue*, 181-182.

⁴¹⁴ ‘Lettre au Mouvement Féministe’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (juli-augustus 1981), 27-30.

⁴¹⁵ F. MARTEL, *The Pink and the Black: Homosexuals in France Since 1968*, Stanford, 1999, 117.

⁴¹⁶ ‘Compote de pomme’, *Bulletin de la Maison des Femmes* (januari 1982), 19-21.

In Amsterdam verscheen onder de kop 'Lesbian concrete' één strijdvast artikel van een lesbische groep. Zij argumenteerden als volgt: "Wij vinden lesbische (sic) strijd belangrijk in de vrouwenbeweging omdat feminisme en lesbies-zijn (sic) onontwarbaar met elkaar verbonden zijn. Patriarchaat en heteroseksualiteit houden elkaar in stand, versterken elkaar en zijn onderdrukkend voor vrouwen. Wij geloven niet dat een evenwichtige heteroseksuele relatie mogelijk is zolang patriarchaat en heterokultuur (sic) heersen. Hoewel wij dit andere vrouwen ten sterkste kunnen aanraden, zal geen haar op ons hoofd er aan denken dit welke vrouw dan ook op te dringen."⁴¹⁷ Hier duidt het taalgebruik op een zeker conflict, of toch minstens een meningsverschil, waarbij de lesbische vrouwen zich toch als meer feministisch beschouwden dan hun heteroseksuele tegenhangsters. De vrouwen vertoonden echter geen 'bekeringsdrang'. Verder is het voor de *Vrouwenkrant* opmerkelijk dat hoewel lesbische vrouwen in verschillende nummers aan bod komen, er geen artikel aan hen gewijd werd in het nummer over kinderen en gezin.⁴¹⁸ De krant wilde net het traditionele kerngezin ter discussie stellen en besprak bijvoorbeeld wel de ervaringen van bewust ongehuwde moeders. Toch werden lesbische moeders hier over het hoofd gezien. Dit past in het beeld dat Allen schetst in *Feminism and Motherhood in Western Europe*: de rol van de moeder evolueerde dan wel, lesbische moeders kwamen pas laat in de jaren zeventig onder de aandacht.⁴¹⁹

Het beeld van homoseksualiteit in de vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam ontkracht een aantal gangbare ideeën over lesbiennes binnen de feministische beweging. Ten eerste de moeilijke integratie van lesbische vrouwen binnen de vrouwengroepen. Zowel in Brussel als in Amsterdam werd van bij het begin openlijk over homoseksualiteit gesproken en vonden al vroeg lesbische gezelschappen onderdak. De acceptatie van ieders seksualiteit was misschien moeilijk voor individuele vrouwen, als collectief stonden de vrouwenhuizen steeds voor zusterschap ongeacht seksuele voorkeuren. Het was echter niet zo dat lesbisch zijn tegen het einde van de jaren zeventig de ultieme vorm van feminisme was in het Vrouwenhuis of het Maison, zoals Linda Duits beweerde.⁴²⁰ Verder stelde Duits dat het binnen de praatgroepen heel normaal was om "een vriendinnetje te hebben om

⁴¹⁷ 'Lesbian concrete', *Vrouwenkrant* (september 1980), 12-13.

⁴¹⁸ *Vrouwenkrant* november-december 1977.

⁴¹⁹ ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe*, 5.

⁴²⁰ DUIJS, *Dolle mythes*, 112.

mee te vrijen” Die occasionele contacten leidden volgens haar niet tot een identificatie als lesbienne en brachten ook het huwelijk van de vrouwen in kwestie niet per se in gevaar.⁴²¹ Voor die stelling bestaan echter geen aanwijzingen wat betreft het Maison des Femmes of het Vrouwenhuis. Dat betekent natuurlijk niet dat de bewering absoluut onwaar is. Wel is het ongenueanceerd om te betogen dat zulke praktijken heel normaal waren.

4. Conclusie

Eén van de voornaamste kenmerken van de tweede feministische golf was de verscheidenheid aan stromingen die de vrouwenbeweging met zich meebracht. Met het gelijke kansen feminisme, het radicaalfeminisme en het lesbisch feminisme kwamen in dit hoofdstuk de belangrijkste denkrichtingen voor de vrouwenhuizen aan bod. Daarnaast was er zeker internationaal nog een breed scala aan ideeën over emancipatie die de vrouwenhuizen niet bereikten, zoals ‘black feminism’ of Latijns-Amerikaans feminisme. Hoewel de feministische beweging zichzelf in verschillende groepen poogde onder te verdelen, lieten de vrouwenhuizen zich niet gemakkelijk bij een specifieke stroming onderbrengen. Het is niet irrationeel te veronderstellen dat dat in feite ook hun bedoeling was. Het Amsterdamse Vrouwenhuis benadrukte zelf zijn interne diversiteit en in hun definitie van feminisme benadrukten de Brusselse vrouwen de nood aan ‘sisterhood’ over alle soorten grenzen heen. Wat zij gemeenschappelijk hadden was hun drang naar een totale verandering van de maatschappij, een noodzaak die zich in de hele vrouwenbeweging liet voelen. In de literatuur mogen de breuklijnen dan wel scherp afgetekend zijn, in de praktijk lieten ze zich minder voelen.

Dat beide huizen mannen systematisch weerden, behalve als ze zich op één of andere manier nuttig maakten voor de vrouwenzaak en de vrouwelijke vrijheid niet belemmerden, is op zich al een vrij radicaal standpunt. De structuur zonder mannen was deels te wijten aan de aard van de praatgroepen waaruit de vrouwenhuizen ontstonden. Die vereiste voor alle vrouwen een volledige veiligheid om te spreken zoals ze wilden. Bovendien paste de aanwezigheid van een man niet in de egalitaire visie van de huizen, een man plaatste zich namelijk al te snel hiërarchisch boven een vrouw. Verder was hun keuze voor openheid ten opzichte van lesbiennes bijzonder en eveneens neigend naar het radicale spectrum. Ze keerden zich hiermee namelijk af

⁴²¹ DUITTS, *Dolle mythes*, 112.

van gelijke kansen organisaties als Betty Friedans NOW en in de case van de *Questions Féministes* lieten ze Simone de Beauvoir eveneens links liggen. Ten slotte was met betrekking tot gezinsstructuur wel verschil te merken tussen Brussel en Amsterdam. De Brusselse vrouwen faciliteerden een vergemakkelijking van het gezinsleven voor de vrouw binnen het traditionele kerngezin. De Amsterdamse activistes pleitten daarentegen voor een totale verandering van de familiecultuur en verlangden naar een collectief georganiseerde opvoeding.

Uiteindelijk leken beide vrouwenhuizen dus toch vooral te passen binnen de radicale stroming van het feminisme. Dat gold zeker voor het Amsterdamse vrouwenhuis, dat de thuishaven vormde van prominent radicaalfeministe Anneke van Baalen en radicaal filmcollectief Cinemien. Bovendien stond het radicaalfeminisme ook voor de creatie van een vrouwencultuur, die geen mannelijke invloed toeliet. Voor die doelstelling waren de vrouwenhuizen een ideale broedplaats.

V. Algemene conclusie

“I myself have never been able to find out precisely what Feminism is: I only know that people call me a Feminist whenever I express sentiments that differentiate me from a doormat or a prostitute.”⁴²²

Brits schrijfster Rebecca West wist het al in 1913: feminisme is moeilijk te definiëren. Vrouwen die zich inzetten voor gelijkwaardigheid tussen de seksen noemden zich feminist, dat deden ze in 1881 en in 1972 en dat doen ze nog steeds in 2018. Hoewel die vrouwen zich onder dezelfde vlag schaarden, bedoelden zij niet allemaal hetzelfde als ze zich “feminist” noemden. De betekenis van de term veranderde doorheen de tijd, maar verschilde ook per regio, per groep of zelfs per individu in éénzelfde periode. Dat illustreerde bijvoorbeeld de Amsterdamse *Vrouwenkrant*, waarin zelfs de vrouwen van één groep, namelijk het vrouwenhuis, zich niet met hetzelfde feminisme wilden vereenzelvigen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er naast veel gelijkenissen tussen de vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam ook veel verschillen waren.

Op politiek vlak sloten beide vrouwengroepen zich aan bij een links perspectief. Die houding paste in het kader van de sociale bewegingen die na mei 1968 opkwamen. Zij handelden namelijk vanuit een anti-autoritair gevoel en waren per definitie progressief. Toch kwam dit linkse gevoel niet per se overeen met een socialistische partijkleur. De vrouwen waren namelijk teleurgesteld in het klassieke politieke systeem dat, naar hun gevoel, hun grieven naast zich had neergelegd. De Amsterdamse vrouwen keerden zich dan ook volledig af van het institutionele veld. In Brussel heerste er, hoewel het geloof in de partijpolitiek deels verloren was, wel een bepaald vertrouwen in de democratie. De Brusselse vrouwen ondernamen in dit kader acties gericht op lokale schepenen en de senaat. Geen van beide vrouwenhuizen lieerde zich aan een bepaalde partij. In het Amsterdamse Vrouwenhuis gebeurde dit niet vanuit een antipolitiek sentiment, in Brussel omwille van het pluralistische karakter dat het *Maison des Femmes* beoogde.

Het Vrouwenhuis voer bijgevolg een autonomere koers dan het *Maison des Femmes*. Als autonome vrouwenorganisatie bleven de vrouwen ver weg van alles wat met het klassieke establishment te maken had, tot en met de subsidies die zij (niet) ontvingen toe. Het Brusselse vrouwenhuis koos eveneens een autonoom pad, maar sloot wat visie betrof iets meer aan bij een geïntegreerde werking, die wel nog contact

⁴²² R. WEST, ‘Mr Chesterton in Hysterics. A Study in Prejudice.’, *The Clarion* (14 november 1913), 5.

zocht met de gevestigde orde. De feministes verkregen bijvoorbeeld hun huis dankzij de gemeente Sint-Joost-Ten-Node. Naast autonomie droegen beide huizen collectiviteit hoog in het vaandel. In beide tijdschriften ondertekenden de redactrices hun artikels niet om de herkenbaarheid voor alle vrouwen te vergroten. Ook pleitten beide groepen voor een collectieve organisatie van kinderopvang, een idee dat door de Brusselse vrouwen in de praktijk werd gebracht, maar de Amsterdamse vrouwen bespraken daarnaast hun enthousiasme over collectieve woonvormen en verwierpen individuele therapieën voor vrouwen. Het Brusselse Maison onthield zich van zulke verregaande uitspraken. Het Amsterdamse vrouwenhuis ging dus iets verder in haar omarming van het collectieve dan haar Brusselse tegenhangster. Hetzelfde beeld ging op voor de hiërarchische organisatie in de vrouwenhuizen. Het Amsterdamse huis kende geen vaste leidersfiguren, terwijl in de Brusselse groep de coördinatoren van de vzw waren vastgelegd in hun statuten, die als dusdanig in het *Bulletin* verschenen.

In beide werkingen was, in het kader van de sisterhood-idealen, een internationale interesse aanwezig. Die interesse kwam op verschillende manieren naar voren: ten eerste waren er beschrijvende artikels over de situatie in andere regio's. In het *Bulletin* werd zo bijvoorbeeld over de vredesbeweging "*Peace Mouvement* (sic)" in Ierland geschreven, de *Vrouwenkrant* had het dan weer over de menopauzebeleving in Israël en het vrouwenvluchthuis in Londen. Ten tweede ondernamen de vrouwen acties ten voordele van vrouwen in andere landen of werelddelen. In het Maison was de "*Groupe Chili*" een tijdlang erg aanwezig en was er een sterke connectie met het vrouwenhuis van Lissabon waarmee zij een "*jumelage*" aangingen. Het Vrouwenhuis huisvestte actiegroepen ten voordele van India en Suriname. Ten derde ondernamen de vrouwen reizen in het kader van hun feministisch engagement. Dit deden de Brusselse vrouwen vaker dan hun collega's in Amsterdam. Dat wil niet zeggen dat individuele vrouwen in Amsterdam geen reizen ondernamen, maar in Brussel kwam het initiatief veel meer vanuit het vrouwenhuis zelf. De studiereizen vanuit Brussel gingen naar Spanje, Portugal en zelfs naar Canada. Vanuit Amsterdam werden zomerse (plezier)reisje ondernomen naar vrouwenkampen in Friesland en, meer exotisch, Denemarken. Enerzijds waren de reizen in Brussel dus collectiever georganiseerd, anderzijds pasten zij minder in de geest van linkse gelijkwaardigheid omdat de kostprijs hoog was en de reizen bijgevolg weinig inclusief.

In de internationale beweging was gelijkwaardigheid was eveneens een belangrijk concept. Daarbij valt op dat die gelijkwaardigheid vaak afwezig was. De

tijdschriftredacties beschreven enkel de vrouwenbewegingen uit Noord- en West-Europa en de Angelsaksische wereld alsof zij op gelijke voet stonden met de hun emancipatie. Wat de rest van de wereld betrof waren de vrouwen veeleer gericht op een soort beschavingsoffensief. De vrouwen in achtergestelde landen, zoals het recent gedemocratiseerde Portugal of Spanje, moesten gered worden door het vergevorderde feminisme van België en Nederland. Hetzelfde gold voor niet-Europese vrouwen uit bijvoorbeeld Chili en Suriname. Een opmerkelijke afwezigheid waren beschouwingen of hulpacties voor Afrikaanse vrouwen. Zeker voor België is dit vreemd omdat Congo recentelijk gekoloniseerd was en de banden dus nog relatief sterk. Het *sisterhood* in de vrouwenhuizen was dus niet zo globaal als ze zelf propageerden. Daarbij richtten de vrouwen zich binnen Europa niet op dezelfde regio's. Het noordelijkere Amsterdam voelde meer connectie met de Scandinavische landen, terwijl in Franstalig Brussel de vrouwen zich op Zuid-Europa richtten. In beide huizen was de verbondenheid met de Engelstalige wereld groot.

Het feminisme van de Brusselse en Amsterdamse vrouwengroepen was pluralistisch en inclusief, al was het dat tot op een bepaalde hoogte. Ten eerste waren ze pluralistisch in die zin dat ze zich niet achter één feministische strekking wilden scharen. Dat deden ze vanuit een verlangen naar inclusiviteit. Het vrouwenhuis was een huis voor alle vrouwen, ongeacht politieke overtuiging of seksualiteit. In Amsterdam bleef die visie echter eerder theoretisch van aard. De Amsterdamse vrouwen keerden zich uitgesproken af van het gelijke kansen feminisme dat MVM proclameerde. Die afkeer hing samen met een distantiëring van het establishment in het algemeen: de samenleving moest anders, de vrouwenbeweging moest niet opereren binnen de bestaande structuren maar die structuren omverwerpen. Hoewel zij het zelf niet zo benoemden neigden de Amsterdamse vrouwen naar een radicaalfeministisch perspectief. Voor de Brusselse vrouwen lag dat anders. De bezielsters van het Maison kwamen uit socialistische en katholieke kringen, het pluralistische karakter van het vrouwenhuis werd door die verschillende levensbeschouwelijke visies sterker in stand gehouden. Het karakter van het vrouwenhuis bleef bovendien meer burgerlijk van aard. Dat weerspiegelde zich in alle aspecten van het vrouwenhuis: zijn enigszins hiërarchische organisatie, zijn (beperkte) betrokkenheid bij politiek, zijn acceptatie van subsidies en zijn participatie in overheidsprojecten zoals het plan Spitaels, maar ook de reizen die het beeld van een klassieke groepsreis opriepen in tegenstelling tot de commune-achtige

vrouwenkampen waar de Amsterdamse vrouwen naartoe trokken. Ook de Brusselse vrouwen benoemden de strekking waartoe zij behoorden niet, maar in hun visie op de vrouwenbeweging sijnelden in ieder geval veel meer “gelijke kansen”-ideeën door dan in Amsterdam.

De inclusiviteit van beide vrouwenhuizen kende grenzen, hoewel de tijdschriften steevast propageerden dat de huizen voor alle vrouwen openstonden. De groep die in beide vrouwenhuizen het hardst op die grenzen botste waren de mannen. Noch in Brussel, noch in Amsterdam waren mannen welkom in het vrouwenhuis. Beide vrouwengroepen vertrokken voor die visie vanuit een soort beschermingsdrang. Door mannen te weren wilden ze enerzijds de individuele vrouwen die de huizen bezochten beschermen, maar anderzijds ook de werking van de huizen zelf vrijwaren van mannelijke overheersing. Mannen zouden te dominant zijn en vrouwen beperken in hun mogelijkheden tot expressie. Desalniettemin werden mannen bij bepaalde activiteiten betrokken. Dit gebeurde echter enkel wanneer zij hun nut konden bewijzen met betrekking tot een bepaalde problematiek, zoals in het doorgeven van kennis of de participatie in bepaalde debatten of zelfs het uitvoeren van bepaalde technische karweien in het huis. Naar vrouwen toe leek de inclusie dan weer groter te zijn. Ondanks discussies over homoseksualiteit die leefden binnen de feministische beweging, keerden de heteroseksuele vrouwen in Brussel en Amsterdam zich nooit af van hun anders gearde zusters, hoewel heteroseksualiteit de norm bleef. Wel erkenden zij dat het conflict bestond en respecteerden ze de keuzes van individuele vrouwen om niet met lesbiennes geassocieerd te worden. In Amsterdam gebeurde dat door de lesbische groepen een lokaal een beetje apart in het Vrouwenhuis toe te wijzen, in Brussel namen sommige vrouwen niet deel aan activiteiten van Homo-L. Multiculturaliteit was noch in Brussel noch in Amsterdam een prangend thema. In het *Maison des Femmes* waren wel vrouwen uit de diverse buurt van het huis welkom, voor Amsterdam werd de samenstelling van het bezoekerspubliek niet besproken. Ten slotte hadden in Brussel ook de kinderen een plaats in het vrouwenhuis, waar gedurende enkele jaren de halte-garderie voor opvang zorgde. In de *Vrouwenkrant* werd niet expliciet gesproken over de aanwezigheid van kinderen in het huis, maar kwamen zij wel aan het woord in de *Vrouwenkrant* wanneer het ging om gezins- en opvoedingssituaties.

Het *Bulletin* en de *Vrouwenkranten* vormden als tijdschriften natuurlijk slechts een beperkte weergave van de praktijken en de sfeer die in het vrouwenhuis hing.

Toch kunnen aan de hand van de publicaties van de vrouwenhuizen een aantal, zij het beperkte, uitspraken over de realiteit in de vrouwengroepen gedaan worden. Zoals eerder aangehaald was het karakter van het Maison des Femmes eerder burgerlijk van aard, hoewel progressief. De sfeer die in het Amsterdamse Vrouwenhuis hing, paste meer in het flower power, anti-establishment beeld dat vaak wordt opgehangen van de jaren zeventig. Het collectiviteitsgevoel was er sterker, net als het geëxpliciteerde verlangen naar verandering. Bovendien lag de nadruk sterk op volledige zelfredzaamheid en het belang van vrijwilligsters in plaats van betaalde krachten. De praktische organisatie van de huizen was echter niet zo verschillend. Beide huizen legden de nadruk op persoonlijke emancipatie door de uitwisseling van ervaringen. Ze probeerden die doelstellingen te bereiken aan de hand van een indeling in werkgroepen, waarbij de vrijheid groot was. Allerhande soorten werkgroepen waren welkom. Opvallend was wel dat het Vrouwenhuis werkgroepen huisvestte met een uitgesproken socialistisch of zelfs marxistisch en radicaal karakter. De groepen in het Maison des Femmes waren meer praktisch en minder ideologisch van aard. Die observatie laat zich doortrekken naar de gehele werking van de huizen en de beschouwingen in de tijdschriften: waar Brussel zich richtte op concrete actievoering had in Amsterdam het ideologische veel meer belang.

Naast concrete actievoering was het internationale was sterk aanwezig in het Maison des Femmes. De vrouwen keken niet enkel naar de buitenwereld, de buitenwereld kwam ook naar binnen in het vrouwenhuis. Met Elisabeth Endres had het Maison een buitenlandse vrouw in het bestuur, het huis was open voor praatgroepen specifiek gericht op Arabisch-sprekende vrouwen en één van de werkgroepen bestond specifiek uit Amerikaanse vrouwen. Het internationale karakter van Brussel en de multiculturele aard van Sint-Joost-Ten-Node lieten zich voelen in het Maison. Dat wil uiteraard niet zeggen dat het Amsterdamse vrouwenhuis geen internationaal gevoel of buitenlandse bezoekers kende, maar wel dat het internationale gevoel minder overheerste.

Hoewel het internationale dus wel prominent aanwezig was in de vrouwenhuizen, was het contact tussen het Maison des Femmes en het Vrouwenhuis, voor zover het uit de tijdschriften valt af te leiden, zeer beperkt. Eén van de studiereizen van het Maison des Femmes ging naar het Amsterdamse vrouwenhuis en daar werd verslag van uitgebracht in het *Bulletin*. Daarnaast bezochten de vrouwen uit Brussel het FemSoc-congres in het Vrouwenhuis, maar daar schreven ze dan weer amper

over. De Brusselse interesse naar Amsterdam toe was dus beperkt maar bestaande. In omgekeerde richting was dit echter helemaal niet het geval. De *Vrouwenkrant* maakte nooit melding van het Maison des Femmes, terwijl zij dit voor het vrouwenhuis van Gent wel deed. Ook van eventuele uitwisseling van ‘*good practices*’ was geen sprake. Het *sisterhood is global*-idee moet dus opnieuw genuanceerd worden. De taalbarrière lijkt voor de vrouwenhuizen van Brussel en Amsterdam een breuk geslagen te hebben tussen beide initiatieven. Bovendien was er weinig sprake van voeling met elkaars werking. Dat er dan toch zo veel overeenkomsten waren in de werking van de vrouwenhuizen is te wijten aan de gelijkaardige context waarin zij werkten - België en Nederland verschilden weinig op politiek en socio-economisch vlak - en de aard van hun organisatie. De vrouwenhuizen plaatsten zichzelf dan wel in internationaal perspectief, hun doelstellingen bleven vooral lokaal: zij wilden de vrouwen uit hun nabije omgeving emanciperen.

De vrouwenhuizen zijn nog grotendeels onontgonnen terrein. Desondanks is het bronnenmateriaal wel beschikbaar. Het AVG-Carhif bewaart het (niet geklasseerde) archief van het Brusselse Maison des Femmes. In Amsterdam ligt het archief met alle stukken met betrekking tot het Vrouwenhuis bij Atria. Verscheidene pistes zijn interessant voor verder onderzoek: ten eerste de concrete werking van de vrouwenhuizen, ten tweede hun impact op de feministische beweging en ten derde de persoonlijke ervaringen van de bezoekers van de huizen. Niet alleen Brussel en Amsterdam blijven tot vandaag onderbelicht, ook andere Nederlandse en Belgische vrouwenhuizen zoals in Gent, Antwerpen of Utrecht werden nog niet onderzocht. De huidige commotie rond gendergelijkheid heeft het maatschappelijke debat opnieuw aangewakkerd, maar laat die commotie ook de brandstof zijn om het verleden de aandacht te geven die het verdient. “*Amnesia, not a lack of history, is feminism’s worst enemy today. Let us then refresh our memory*”.⁴²³

⁴²³ OFFEN, *European Feminisms 1700-1950*, 17.

Gebruikte afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AVG	Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis
BWP	Belgische Werkliedenpartij
CCB	Centre Culturel Belge/Cultuurcentrum België
CCL-COC	Centre de Culture et de Loisirs – Cultuur- en Ontspanningscentrum
CDA	Christen-Democratisch Appèl
COC	Cultuur- en Ontspanningscentrum
CRM	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
CVP	Christelijke Volkspartij
Fem-Soc	Feministisch-Socialistisch
GRIF	Groupe de Recherche et d'Information Féministes
ICW	International Council of Women
KAV	Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging
LOV	Landelijk Overleg Vrouwenhuizen
MVM	Man-Vrouw-Maatschappij
NOW	National Organization for Women
PAG	Pluralistische Aktiegroepen voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw
PS	Parti Socialiste
RoSa	Rol en Samenleving
SVV	Socialistische Vooruitziende Vrouwen
VFP-PFU	Verenigde Feministische Partij – Parti Féministe Unifié
VOK	Vrouwen Overleg Komitee
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVK	Vereniging voor Vrouwenkiesrecht

WILPF Women's International League for Peace and Freedom
WOE Women Overseas for Equality

Bibliografie

1. Bronnen

Feministische tijdschriften

Bulletin de la Maison des Femmes, 1975-1982.

Questions Féministes, 1978.

'Rencontres internationales et « coordination » nationale : d'un 8 mars à Vautre (1977-1978)', *Questions Féministes* (februari 1978), 91-101.

Vrouwenkrant, 1972-1982.

Feministische literatuur

DE BEAUVOIR, S., *Le deuxième sexe*, Parijs, 1949.

DENIS, M., *Dis Marie, c'était comment rue du méridien 79?*, Brussel 1980.

FRIEDAN, B., *The Feminine Mystique*, New York, 1963.

WOOLF, V., *Three Guineas*, Londen, 1938.

Pamfletten en essays

DRUCKER, W., *Een woordje aan de vrouwen van Nederland*, s.l., 1892.

SMIT, J., "Het onbehagen bij de vrouw", *De Gids*, 9 (1967), 267-281.

SOLANAS, V., *The SCUM manifesto*, uitgegeven in eigen beheer, 1967.

WEST, R., 'Mr Chesterton in Hysterics. A Study in Prejudice.', *The Clarion* (14 november 1913).

Beeldmateriaal

BUS, V., *Vrouwen in Chili*, poster, s.d., (LEIDEN, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, IISG BG D10/124).

2. Secundaire literatuur

AERTS, M., en EVERARD, M., 'Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), 440-472.

AGERBEEK, M., 'Dinosaurussen van de tweede feministische golf', *Trouw* (2 oktober 2001). Online via: <https://www.trouw.nl/home/dinosaurussen-van-de-tweede-feministische-golf~a15b0ff0/>

ALLEN, A.T., *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970*, New York, 2005.

ASSUMANI, Z., 'Nadine Plateau, féministe de la rencontre', *Axelle Magazine* (januari/februari 2018), 60-62.

BAETEN, N., *Vrouwen, verenigt u! Een vergelijkend onderzoek naar de rol van het marxisme en het feminisme in de tijdschriften Schoppenvrouw en Mulheres (1980-1990)*, onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2017.

BEERENDS, H., *Weg met Pinochet. Een kwart eeuw solidariteit met Chili*, Amsterdam, 1998.

BEYEN, M. en DESTATTE, P., 'Een ander land, 1970 tot vandaag', V. DUJARDIN e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, vol III, 1537-1948.

BEYERS, L., 'The board members of the ICW. A network of feminine elites', E. GUBIN en L. VAN MOLLE (red.), *Women changing the world. A history of the International Council of Women*, Brussel, 2005.

BRAIDOTTI, K., 'The exile, the nomad, and the migrant. Reflections on International Feminism', *Women's Studies International Forum*, 15 (1992), 7-10.

BUETTNER, E., *Europe After Empire, Decolonization, Society and Culture*, Cambridge, 2016.

BURKE, P., *Wat is cultuurgeschiedenis?*, Utrecht, 2007.

CARLIER, J., 'Entangled Feminisms. Rethinking the History of the Belgian Movement for Women's Rights Through Transnational Intersections', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2012 (90), 1339-1351.

CHRISTIAENS, K., 'Belgium: The Chilean Factor and the Changing Dimensions of Solidarity Activism', K. CHRISTIAENS, M. RODRIGUEZ GARCIA en I. GODDEERIS (red.), *European Solidarity with Chile (1970s-1980s)*, Brussel, 2014.

CHRISTIAENS, K., 'States Going Transnational. Transnational State Civilian Networks and Socialist Cuba and Sandinista Nicaragua Solidarity Movements in Belgium (1960s-1980s)', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89 (2011), 1277-1305.

CHRISTIAENS, K., 'Voorbij de 1968-historiografie? Nieuwe perspectieven op internationale solidariteitsbewegingen tijdens de Koude Oorlog. Kritische reflecties en commentaren vanuit België', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 128 (2015), 377-406.

CHRISTIAENS, K., *Orchestrating Solidarity, Third World Agency, Transnational Networks & The Belgian Mobilization for Vietnam and Latin America 1960s-1980s*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Moderniteit en Samenleving 1800-2000, 2013.

COSTERA MEIJER, I., *Het persoonlijke wordt politiek : feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*, Amsterdam, 1996.

DE HAAN, F. e.a. 'Introduction', F. DE HAAN e.a. red., *Women's Activism, Global Perspectives from the 1890s to the Present*, New York, 2013, 1-9.

DE KIEVID, J. , 'Posters of the Dutch solidarity movement with Chile (1972-1990)', *European Review of Latin American and Caribbean Studies/ Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, 95 (2013), 109-113.

DE PAUW, L., *Middenklasse dames in een mantelpakkenclub? De Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw: een geschiedenis van PAG als beweging en als speler in de "tweede feministische golf"*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, departement geschiedenis, 2009.

DE RIDDER, K. *De Vlaamse vrouwenhuizen tussen 1974 en 1994*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1994.

DE WOLF, P., 'Male feminism: men's participation in women's emancipation movements and debates. Case studies from Belgium and France (1967-1984)', *European Review of History*, 22 (2014), 77-100.

DEMETSENAERE, M., 'Veel geschiedenis, weinig geheugen? Over de belangstelling van Belgische contemporanisten voor de geschiedenis van feminisme en vrouwenbeweging sinds de jaren zeventig', G. VANTHEMSCHE en M. DEMETSENAERE red., *De tuin van Heden: 30 jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*, Brussel, 2007.

DENIS, M. en VAN ROKEGHEM, S., *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*, Brussel, 1992.

DEVELTERE, P., 'De derdewereldbeweging: een nieuwe sociale beweging en een netwerkbeweging.', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (2004), 421-443.

DIQUINZIO, P., *The impossibility of motherhood: feminism, individualism, and the problem of mothering*, New York, 1999.

DUBOIS, E.C. en OLIVIERO, K., 'Circling the globe: International feminism reconsidered, 1920 to 1975', *Women's Studies International Forum*, 32 (2009), 1-3.

DUIJS, L., *Dolle mythes: Een frisse factcheck van feminisme toen en nu*, Amsterdam, 2017.

EVANS, J., *Feminist theory today: an introduction to second-wave feminism*, Londen, 1995.

FERREE, M.M., 'Globalization and Feminism. Opportunities and Obstacles for Activism in the Global Arena', A.M TRIPP en M.M. FERREE (red.), *Global Feminism: Transnational Women's Activism, Organizing, and Human Rights*, New York, 2006, 3-24.

FLOUR, E., 'Survey of a century and a half of history', E. GUBIN en L. VAN MOLLE (red.), *Women changing the world. A history of the International Council of Women*, Brussel, 2005.

FOX, M., 'Mary Daly, a Leader in Feminist Theology, Dies at 81', *The New York Times* (6 januari 2010). Online via:
<https://www.nytimes.com/2010/01/07/education/07daly.html?hpw>.

GENZ, S., *Post-feminites in Popular Culture*, New York, 2009.

GUBIN, E. 'Du politique au politique. Parcours du féminisme belge (1830-1914)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 77 (1999), 370-382.

GUBIN, E. en VAN MOLLE, L., *Vrouw en politiek in België*, Tielt, 1998.

HANNAM, J., *Feminism*, London, 2012.

HELLEMANS, S. en HOOGHE, M., 'Veel volk, niet zo veel macht. Nieuwe sociale bewegingen en de transformatie van de Belgische politiek', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, 9-29.

HELLINCK, B., *Een halve eeuw (in) beweging: een kroniek van de Vlaamse holebibeweging*, Gent, 2002.

HIERLIHY, D., *Amsterdam's women's centres : a study of community based organizations for women*, Amsterdam, 1990.

HOOGHE, M., 'De vrouwenbeweging, de lange mars door de instellingen', S. HELLEMANS en M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, 89-109.

HOOGHE, M., 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur', *Sociologische Gids*, 41 (1994), 144-161.

HOOGHE, M., 'Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992', *De Nieuwe Maand*, 36 (1993), 14-25.

JANSSEN, K., *Een muze op Lesbos, een geschiedenis van Atthis en haar relatie met de holebi- en vrouwenbeweging*, onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2014.

JENSON, J., 'Struggling for Identity: The Women's Movement and the State in Western Europe,' J. LOVENDUSKI (red.), *Feminism and Politics*, vol. I, Aldershot, 2000, 477-490.

JOHNSTON, J., 'Was Lesbian Separatism Inevitable?', *The Gay & Lesbian Review* (maart-april 2006). Online via:
<https://web.archive.org/web/20070813001841/http://glreview.com/issues/13.2/13.2-johnston.php>.

KAAL, H., 'Appealing to the Female Vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, c.1922–1980', *Women's History Review*, 24 (2015), 776-808.

MACKAY, F., *Radical feminism: feminist activism in movement*, Basingstoke, 2015.

MANSBRIDGE, J., 'Feminism and Democracy', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 142-160.

MARTEL, F., *The Pink and the Black: Homosexuals in France Since 1968*, Stanford, 1999.

MOGHADAM, V.M., 'Transnational Feminist Activism and Movement Building', R. BAKSH en W. HARCOURT, *The Oxford Handbook of Transnational Feminist Movements*, (online via:
<http://www.oxfordhandbooks.com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/view/10.1093/oxfordhb/9780199943494.001.0001/oxfordhb-9780199943494>). Geraadpleegd op 18 april 2018.

MOHANTY, C., 'Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses', *Feminist Review*, 61 (1988), 61-88.

MOLONY B. en NELSON J., *Women's activism and "second wave" feminism: transnational histories*, Londen, 2007.

OFFEN, K., *European Feminisms 1700-1950. A Political History*, Stanford, 2000.

OKIN, S.M., 'Gender, the Public, and the Private', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 116-141.

- PHILLIPS, A., 'Introduction', *Feminism and Politics*, A. PHILLIPS (red.), Oxford, 1998, 1-22.
- PRONK, I., 'Uitgesproken vrouwen. Vrouwenpraatgroepen in Nederland 1970-1980', *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9 (2006), 26-36.
- ROGGEBAND, C. en VERLOO, M., 'Global Sisterhood and Political Change: the Unhappy 'Marriage' of Women's Movements and Nation States', R.H LIESHOUT, G. LOCK en K. VAN KERSBERGEN (red.), *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*, Amsterdam, 1999.
- ROMEYNS, A., *Het feministische geheugen. Onderzoek naar de omgang met het verleden in de tweede feministische golf (1970-1990)*, onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2012.
- RUPP, L., 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *The American Historical Review*, 99 (1994), 1571-1600.
- RUPP, L., *Worlds of Women, The Making of an International Women's Movement*, Princeton 1997.
- SCHWARZMANTEL, J., *Ideology and Politics*, Londen, 2008.
- TRIEST, M., *Wat zoudt gij zonder 't vrouwvolk zijn? een geschiedenis van het feminisme in België*, Antwerpen, 2018.
- TROMMELANS, W., *Vlaanderen vrijt! 50 jaar seks in Vlaanderen*, Leuven, 2006.
- UMANKSY, L., *Motherhood Reconceived: Feminism and the Legacies of the Sixties*, New York, 1996.
- VAN DE LOO, V., *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*, Amsterdam, 2005.
- VAN DE POEL, J., 'Solidarity without Borders? The Flemish Third World Solidarity Movement and Transnational Coalitions', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89 (2011), 1381-1403.
- VAN DE VELDE, H., *Vrouwen van de partij : de integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland (1919-1990)*, Leiden, 1994.
- VAN MECHELEN, R., *De meerderheid een minderheid : de vrouwenbeweging in Vlaanderen : feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*, Leuven, 1996.
- VAN MOLLE, L., 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34 (2004), 359-397.

VAN PARIJS, P., 'Why did Brussels become the capital of Europe? Because Belgium starts with letter B!', *The Brussels Times* (7 september 2014).

VERBIJ, A., *Tien rode jaren: links radicalisme in Nederland, 1970-1980*, Amsterdam, 2010.

WIKANDER, U., 'International Women's Congresses, 1878-1914: The Controversy over Equality and Special Labour Legislation', M. EDWARDS e.a., *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*, Uppsala, 1992, 11-36.

YOUNG, B., 'Globalization and Gender: a European Perspective', R. BECKER-SCHMIDT, *Gender and Work in Transition*, Wiesbaden, 2002, 49-82.

3. Digitale informatie

Alpha History, 'Northern Ireland Peace Movements', 2017
(<https://alphahistory.com/northernireland/northern-ireland-peace-movements/>).
Geraadpleegd op 16 juni 2018.

Amazone, 'Association 29 rue Blanche. Mouvements de Femmes', 2002
(<http://db.amazone.be/euwedin/nl/1002873>). Geraadpleegd op 7 augustus 2018.

Atria, 'Geschiedenis' (<https://www.atria.nl/nl/over-atria/geschiedenis>).
Geraadpleegd op 4 augustus 2018.

Atria Vrouwenthesaurus, 'feminisme'
(<https://www.atria.nl/search/collectie/thes/bekijk/459>). Geraadpleegd op 27 juni 2018.

BAEHR, A.R., *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 'Liberal Feminism'
(<https://plato.stanford.edu/entries/feminism-liberal>). Geraadpleegd op 19 juni 2018.

BRAUN, M., *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth', 2017
(<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lensing>).
Geraadpleegd op 11 april 2018.

COC Nederland, 'Over ons' (<http://www.coc.nl/over-ons>). Geraadpleegd op 18 juli 2018.

Encyclopaedia Britannica, 'Betty Friedan'
(<https://www.britannica.com/biography/Betty-Friedan>). Geraadpleegd op 19 juni 2018.

GIANOULIS, T., *Encyclopedia of gay, lesbian, bisexual, transgender & queer culture*
'Mary Daly'
(https://web.archive.org/web/20071030100005/http://www.glbtq.com/social-sciences/daly_m.html). Geraadpleegd op 26 juni 2018.

GULMANS, M. en VAN DEN BORN, K., *Andere Tijden*, 'abortus', 2007
(<https://anderetijden.nl/aflevering/356/Abortus>). Geraadpleegd op 17 juli 2018.

Overheid.nl, 'Wet afbreking zwangerschap', 2018 (<http://wetten.overheid.nl/BWBR0003396/2018-08-01>). Geraadpleegd op 9 augustus 2018.

Oxford Dictionary, 'feminism' (<https://en.oxforddictionaries.com/definition/feminism>). Geraadpleegd op 18 juni 2018.

POSTHUMUS, W.H., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 'JACOBS, Aletta Henriëtte (1854-1929)', 2013 (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/jacobs>). Geraadpleegd op 11 april 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Abortusstrijd', 2018 (<https://rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/politiek-en-beleid/412-abortusstrijd>). Geraadpleegd op 17 juli 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Christelijk feminisme', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/405-eerste-golf-van-het-feminisme-in-belgie>). Geraadpleegd op 9 april 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Fem-Soc beweging', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/399-fem-soc-beweging>). Geraadpleegd op 12 april 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Het persoonlijke is politiek: de tweede helft van de jaren zeventig', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/404-tweede-golf-van-feminisme-in-vlaanderen>). Geraadpleegd op 2 mei 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Socialistisch feminisme', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/405-eerste-golf-van-het-feminisme-in-belgie>). Geraadpleegd op 9 april 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Vrouwenhuizen', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/thematische-geschiedenis-van-de-vrouwenbeweging/feminisme-en-vrouwenbeweging/402-vrouwenhuizen>). Geraadpleegd op 20 maart 2018.

RoSa kenniscentrum voor gender en feminisme, 'Wilhelmina Drucker, feministe van het eerste uur', 2013 (<https://www.rosavzw.be/site/het-geheugen/portretten-van-inspirerende-vrouwen/feminisme-en-vrouwenbeweging/182-wilhelmina-drucker-feministe-van-het-eerste-uur>). Geraadpleegd op 11 april 2018.

Sophia. Belgisch netwerk voor genderstudies, 'wie zijn we' (<http://www.sophia.be/index.php/nl/pages/view/1170>). Geraadpleegd op 4 augustus 2018.

STEFON, M., *Encyclopaedia Britannica*, 'Mary Daly' (<https://www.britannica.com/biography/Mary-Daly>). Geraadpleegd op 26 juni 2018.

VALK, A.M., *Encyclopaedia Britannica*, 'Lesbian feminism' (<https://www.britannica.com/topic/lesbian-feminism>). Geraadpleegd op 27 juni 2018.

Van Dale, 'feminisme' (<https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/feminisme#.WyjLcBlzbBI>). Geraadpleegd op 18 juni 2018.

Women in World History: A Biographical Encyclopedia, 'Auclert, Hubertine (1848-1914)', 2002 (<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/auclert-hubertine-1848-1914>). Geraadpleegd op 27 juni 2018.

Women's International League for Peace & Freedom, 2014 (www.wilpf.org). Geraadpleegd op 10 mei 2018.

Samenvatting

Het tweede golf-feminisme kwam op in het kader van de sociale revoluties van 1968. De doelstelling van de nieuwe vrouwenbeweging was een persoonlijke en maatschappelijke emancipatie van de vrouw. Daartoe ontstond een breed scala aan initiatieven, waaronder zich ook de vrouwenhuizen bevonden. Die huizen waren verenigingen die een platform wilden zijn voor een dagelijkse emancipatie van hun lokale bezoeksters. Zij boden praatgroepen aan, cursussen, ontspanningsmogelijkheden, medische bijstand, kinderopvang en andere praktische hulpverlening. Vrouwengroepen richtten vrouwenhuizen op in alle centrumsteden. Deze paper behandelt de vrouwenhuizen in Brussel en Amsterdam, respectievelijk het *Maison des Femmes* en het *Vrouwenhuis*, in een vergelijkend en cultuurhistorisch perspectief. De ideeën van de vrouwengroepen kwamen aan bod in de tijdschriften die zij uitgaven, het *Bulletin de la Maison des Femmes* en de *Vrouwenkrant*. Die tijdschriften vormden het voornaamste bronnenmateriaal voor dit onderzoek.

In de bladen komen de thema's die de hele tweede golf beheersten naar voren. De besproken onderwerpen in deze paper zijn: de politieke visies van de vrouwengroepen, het internationale karakter van de vrouwenhuizen en de blik van de redactrices op vrouw zijn en feminisme. Op politiek vlak waren beide groepen links georiënteerd, vanuit een anti-autoritaire afkeer van het establishment. Het geloof in partijpolitiek was in Amsterdam volledig verloren, in Brussel was dat niet het geval. Beide organisaties hadden wel nog vertrouwen in de democratie. Wat het internationale betrof waren de Brusselse vrouwen gericht op actievoeren, terwijl de Amsterdamse *Vrouwenkrant* eerder beschrijvend te werk ging. Opvallend was bovendien dat de Brusselse vrouwengroep zich op Zuid-Europa richtte en die van Amsterdam zich naar het noorden oriënteerde. De taalbarrière lijkt hier een rol gespeeld te hebben. Uit de gepubliceerde artikelen sprak een grote beschavingsdrang naar Zuid-Europese en derde wereldlanden toe, de Angelsaksische wereld werd dan weer als gelijkwaardig gezien. Het feminisme van de vrouwenhuizen ten slotte was erg inclusief naar vrouwen toe: vrouwen van alle politieke strekkingen, culturele achtergronden en met verschillende seksuele voorkeuren waren welkom. Mannen werden dan weer grotendeels – maar niet volledig – uit de werking geweerd.

De connectie tussen het Brusselse en het Amsterdamse vrouwenhuis bleef beperkt. Er was interesse vanuit Brussel voor het Amsterdamse initiatief, maar omgekeerd was dit niet het geval. In de *Vrouwenkrant* was wel sprake van Nederlandstalige vrouwenhuizen in België, zoals dat van Gent. Het lijkt bijgevolg opnieuw de taal geweest die grenzen creëerde in het internationale gevoel. De organisatie van beide vrouwenhuizen was desalniettemin gelijkaardig. Dit leek enerzijds te wijten aan de gelijklopende doelstellingen, anderzijds aan de vergelijkbare politieke en socio-economische context van België en Nederland. Het Nederlandse Vrouwenhuis was echter meer anti-burgerlijk van karakter dan het iets gematigdere Belgische *Maison des Femmes*.